

УДК 371.48 Сухомлинський

ББК 74.03(2)-21

Ф-35

Федяєва В.Л., Сараєва О.В.

Педагогічна система В.Сухомлинського.

Серія: Навчально-методичний посібник.

Рецензенти: д.п.н., професор Пехота О.М.

д.п.н., професор Шмалей С.В.

Редактор: Олексенко Н.М.

Федяєва В.Л., Сараєва О.В.

Педагогічна система В.Сухомлинського.

Навчально-методичний посібник. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. – 144с.

Посібник містить у собі завдання різного типу і рівня складності. Матеріали, включені до посібника, дають змогу студентам під керівництвом викладача обрати форми і засоби вивчення теми “Педагогічна система В.Сухомлинського”. Система завдань розроблена з урахуванням умов реалізації Болонського процесу в навчальних закладах України та спрямована на самостійний, творчий пошук студентів.

Навчально-методичний посібник для студентів, викладачів, аспірантів, здобувачів.

ЗМІСТ

Вступне слово	4
Теоретичний блок	12
Лекція “Педагогічна система Василя Олександровича Сухомлинського” (опорна схема).....	13
Практичний блок	17
Семінарське заняття “Впровадження педагогічної системи В.Сухомлинського у Павлівській середній школі”.....	18
Блок самостійної роботи	24
Блок контролю та самоконтролю	62
Науково-дослідна робота (науково-творче завдання)	67
Список літератури	70
Додатки	72
В.Сухомлинський Моя педагогічна система.....	73
В.Сухомлинський Йти вперед!.....	116
Педагогічна система В.Сухомлинського в науковому доробку вчених.....	132
Українська асоціація В.Сухомлинського.....	133
Увічнення пам’яті В.Сухомлинського.....	135
Державний педагогічно-меморіальний музей В.Сухомлинського.....	137
Читальна зала фонду В.Сухомлинського.....	139
Перевір правильність виконаних завдань.....	141

Шановні друзі!

Вивчення педагогічних дисциплін складає основу Вашої професійної компетентності. У системі підготовки педагогічних кадрів історії педагогіки як навчальній дисципліні відведено провідне місце. Історія педагогіки кожного народу є невичерпною скарбницею ідей, ідеалів і засобів виховання підростаючих поколінь. До здобутків історії педагогіки належать як багатства етнопедагогіки, так і досягнення науково-педагогічної думки народу. Засвоєння спадщини минулого розширює світогляд, підвищує загальну педагогічну культуру, допомагає майбутнім спеціалістам творчо використати теоретичні знання в практичній діяльності.

У період національного відродження виникає гостра суспільна потреба об'єктивно і глибоко дослідити педагогічне минуле, показати вагомий внесок українського народу у світову скарбницю виховної мудрості.

Історія педагогіки нагромадила знання про розвиток виховання, педагогічних ідей та поглядів учених зі світовим іменем, починаючи з давніх часів. Передові люди свого часу зробили значний внесок у теорію і практику виховання й освіти. Проте чимало праць було незаслужено забуто, знехтувано.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історико-педагогічної науки стають педагогічні персоналії, які репрезентують творчий доробок педагога як неповторної особистості, сприяють формуванню уявлень про цілісний педагогічний процес. Останні історико-педагогічні дослідження свідчать, що звернення до творчої біографії є одночасно і традицією, й інновацією.

Однією з найбільш яскравих сторінок у підручнику з історії вітчизняної педагогіки є ім'я В.Сухомлинського – фундатора “гуманної” педагогіки, який у своїх працях висвітлював усі сторони життя школи, у важких умовах “застою” перший розпочав перебудову школи і педагогіки. Завдяки яскравому таланту, наполегливій праці, новаторству він творчо застосовував здобутки етнопедагогіки, відроджував і поглиблював гуманістичну педагогіку, українську національну школу, систему виховання.

Творчість Василя Сухомлинського постійно, починаючи з 50-х рр., привертала увагу освітян і всієї громадськості.

У 90-ті роки ХХ століття, за твердженням О.Савченко, сформувався напрям в історії педагогіки – “сухомлиністика”, який об’єднав учених України, Росії, Китаю, Греції, Вірменії, Німеччини. Сьогодні швидкими темпами зростає кількість публікацій, що висвітлюють життя, діяльність та окремі складові педагогічної системи В.Сухомлинського.

Педагогічна спадщина, життя, діяльність, система поглядів В.Сухомлинського на навчання і виховання школярів ґрунтовно вивчається у вищій школі і спрямоване на формування в студентів наукового світогляду, високої громадянськості, педагогічної майстерності, на формування в них творчих умінь і навичок застосовувати історико-педагогічні ідеї в сучасній школі.

Конкретне вивчення цих питань, педагогічних положень виховної системи дає змогу студентам виявляти, висвітлювати і характеризувати педагогічні явища, факти і процеси у навчально-виховному процесі Павлівської школи, сприяє ґрунтовному засвоєнню базових елементів педагогіки: самостійному поповненню педагогічних знань та формуванню первинних навиків дослідницької роботи і професійної рефлексії.

Творче поєднання різних форм організації навчальної роботи з питань вивчення персоналії в педагогіці стимулює викладачів і студентів застосовувати різноманітні форми та методи роботи. Активний діалог, невимушені дискусії, боротьба думок і позицій, неоднозначність оцінок, підготовка і проведення окремими студентами семінарських занять за обраною темою, виступи з рефератами, коментоване прочитання першоджерел, новинок педагогічної літератури, самостійне розв’язання задач – всі ці нетрадиційні форми навчання сприяють підвищенню інтересу студентів до історії педагогіки, обраної професії вчителя, до найвідоміших постатей вітчизняної педагогіки, насамперед, В.Сухомлинського, взагалі, та до педагогічної спеціальності і діяльності.

Досягти такої мети можливо якщо:

- ґрунтовно засвоїти основні поняття і складові педагогічної системи відомого вченого;
- розглянути тему, визначитись з основною та додатковою літературою;
- прочитати відповідний розділ підручника, звернутися до конспекту лекцій;
- опрацювати першоджерела, визначити відповідність інформації першоджерел завданням самостійної роботи;
- скласти короткий запис першоджерела (план), потім можна записати тези, цитати, законспектувати;
- при використанні додаткової літератури необхідно згрупувати відповідний матеріал до окремих розділів;
- підготувати реферат на одну із запропонованих тем;
- незнайомі слова, визначення записати до власного тлумачного історико-педагогічного словника.

Засвоєння теми “Педагогічна система В.Сухомлинського” передбачає два рівні:

Перший рівень – аудиторна робота студентів на лекціях, семінарських і лабораторно-практичних заняттях.

Другий рівень – самостійна робота студентів, у ході якої вони аналізують зв’язок теорії і практики педагогічної системи, пояснюють реальні педагогічні ситуації в Павлівській школі та шляхи їх розв’язання педагогічним колективом у співпраці з учнями та їх батьками, визначають актуальність та можливість втілення складових цієї системи у навчально-виховний процес школи сьогодення.

Розділ “Педагогічна система В.Сухомлинського” розглядається як модуль курсу “Історія педагогіки”, хоча взагалі ця тема може вивчатися у контексті міжпредметних зв’язків насамперед з психологією, педагогікою, соціальною педагогікою, педагогічною майстерністю тощо.

Тема починається з опрацювання наукового понятійного апарату питання. Так для цього студентів необхідно ознайомитися з визначеною літературою, першоджерелами, а також детально проаналізувати складові опорної схеми відповідної лекції. Готуючись до визначеної форми заняття, Вам необхідно повністю виконати наведені завдання, а також скласти конспект. Такий підхід дасть змогу систематизувати знання, а викладачеві – визначити рівень готовності, самостійності і творчості студентів.

Модуль також містить план відповідного семінарського заняття. Уважно ознайомтесь з ним, якщо у вас є бажання зробити певну основну розширену доповідь, порадьтесь з викладачем та узгодьте її план. Якщо це роблять інші члени групи, то оберіть іншу тему для доповіді чи повідомлення, складіть план, підготуйте тези для свого виступу. Такий вид роботи є обов'язковим завданням при проведенні семінарських занять. Також можете підготувати питання для дискусії та обговорення.

Наступний етап роботи за модулем – виконання завдань для самостійної роботи за темою. Ці завдання різні за складністю. Ви можете обрати одне з них, можливе виконання декількох. Форма звітності за виконання завдання визначена у тексті. Якщо ви бачите інші форми, шляхи, методи і прийоми виконання та звітності – проявіть ініціативу, творчий пошук.

Навчальна робота передбачає Вашу активну участь у науково-дослідну роботу. Саме через самостійну підготовку до семінарських, практичних занять студенти включаються у самостійну наукову роботу, результатом якої стане курсова робота, що може бути представлена на конкурс студентських наукових робіт Всеукраїнського рівня. Результатом Вашого наукового пошуку може стати випускна кваліфікаційна (дипломна, магістерська) робота. Для цього Вам необхідно оволодіти методами наукових досліджень, насамперед історико-педагогічних, оскільки методи досліджень є специфічними для кожної навчальної дисципліни.

Вивчення педагогічної спадщини В.Сухомлинського завжди було, є і буде актуальним та вимагає пошуку шляхів підвищення ефективності й результативності навчання. На сьогодні існують інтенсивні технології, які сприяють виокремленню нових організаційних форм співпраці викладача та студента, а також включають науково обґрунтовану систему аналізу, контролю, діагностики й оцінювання.

Провідною ознакою такої технології є перенесення центру уваги на самостійну роботу під керівництвом викладача, що сприяє активному, самостійному, творчому оволодінню педагогічним знанням.

Інтенсивна технологія включає:

- модульну організацію;
- навчально-методичне й організаційно-педагогічне забезпечення всіх навчальних форм роботи студента;
- постійний, систематичний, поетапний контроль знань студентів;
- включення в науково-дослідну роботу;
- модульну систему оцінки знань;
- виконання науково-творчої підсумкової роботи.

Вивчення теми “Педагогічна система В.Сухомлинського” за модульною формою організації навчання дає змогу визначити обсяг навчального матеріалу, котрий має засвоїти студент, визначити обсяг для самостійного опрацювання; окреслити коло вимог до знань і вмінь, які студент має отримати та показати за результатами роботи над модулем.

Щоб студенти успішно й результативно засвоїли тему, ми акцентуємо увагу на методичному забезпеченні, що включає:

- список наукових праць, підручників, посібників, першоджерел, з певним коментарем, який сприяє організації роботи студентів з науково-педагогічною літературою;
- завдання для самостійної та індивідуальної роботи;
- завдання творчого та науково-пошукового характеру;
- підсумкові завдання (випускні, курсові, тести, кросворди).

Модуль включає теоретичний, практичний блоки, блок контролю та самоконтролю, виконання науково-дослідної роботи.

Шановні студенти!

Така організація роботи дасть вам змогу глибоко засвоїти теоретичні основи педагогічної системи В.Сухомлинського, сприятиме формуванню загальнопедагогічних умінь та навичок, подальшого професійного зростання та самовдосконалення.

Успіхів Вам!

*Педагогічна система
Василя Олександровича Сухомлинського*

Мета: вивчити основні етапи життя і діяльності В.Сухомлинського, сформувати у студентів уявлення про педагогічну спадщину видатного педагога як цілісну педагогічну систему; навчити студентів – майбутніх учителів застосовувати прогресивні надбання славетного українського педагога у навчально-виховному процесі школи.

Основна проблема: виявлення компонентів педагогічної системи В.Сухомлинського, характеристика теоретичних основ і практичних підходів до її реалізації.

Провідна ідея: В.Сухомлинським упродовж 50–70 –х рр. ХХ ст. було створено авторську педагогічну систему, що була втілена в практику роботи Павлівської середньої школи.

Форма вивчення: модульна організація навчання.

Основні поняття теми: система, педагогічна система, педагогічна система В.Сухомлинського, авторська школа вченого.

За підсумками вивчення цієї теми ви повинні *знати*, що:

- педагогічна система В.Сухомлинського – феномен вітчизняної історико-педагогічної думки ХХ ст.;
- педагогічні системи є предметом наукових досліджень;
- педагогічна система В.Сухомлинського була теоретично обґрунтована ним і практично втілена в діяльності Павлівської середньої школи;

За підсумками вивчення цієї теми ви повинні *вміти*:

- аналізувати підходи вчених до визначення поняття педагогічна система, авторська педагогічна система;
- виокремлювати провідні педагогічні ідеї, складові, структуру, особливості організації навчально-виховної роботи у педагогічній системі В.Сухомлинського;
- обґрунтовувати шляхи реалізації педагогічної системи В.Сухомлинського в сучасних закладах освіти.

Теоретичний блок

ОПОРНА СХЕМА ЛЕКЦІЇ

Педагогічна система Василя Олександровича Сухомлинського

<p>1. Життя та діяльність Філософські та історико-культурні основи формування педагогічного світогляду. Основні праці</p>
<p>2. Складові ПС педагогічна концепція, педагогічна система, авторська школа</p>
<p>3. Суб'єкти ПС 1. учитель; 2. учень; 3. батьки.</p>
<p>4. Мета ПС формування всебічно розвинутої особистості</p>
<p>5. Складові теорії всебічно розвинутої особистості Розумове, моральне, громадське, трудове, фізичне, естетичне, патріотичне виховання</p>

6. Гуманістична основа

- окультурення потреб дитини;
- ідеал культурних бажань (потреба у праці, у творінні добра, у красі);
- створити для дитини "радість буття";
- формувати почуття власної гідності;
- створення атмосфери успіху;
- перевага позитивних стимулів і реакцій на поведінку дитини над негативними.

7. Принципи ПС

1. Принцип гуманізму.
2. Принцип унікальності дитини.
3. Принцип природовідповідності.
4. Принцип культуровідповідності.
5. Принцип опори на позитивне в дитині.
6. Принцип створення ситуації успіху.
7. Принцип одухотворення знання.
8. Принцип радості пізнання.
9. Принцип створення інтелектуального фону
10. Принцип культури почуттів.

8. Дитина

- стан фізичного і психічного розвитку;
- сім'я (батько, мати, дідуся, бабусі);
- життя вихованця;
- специфіка розуміння хлопцями й дівчатами статевої відмінностей, належності до тієї чи іншої статі;
- багатоманітність якостей особистості: особливості психічних процесів, спрямованість особистості, задатки й здібності, характер і темперамент;
- виховуюче середовище, що повинно сприяти соціалізації дитини.

9. Вчитель

1. Любов до дітей.
2. Глибоке знання науки, яку викладає.
3. Знання основ педагогіки і психології.
4. Володіння вміннями трудової діяльності.
5. Ідейне обличчя.
6. Інтелектуальна, емоційна, моральна, педагогічна культура.
7. Професійна(педагогічна) майстерність.
8. Ерудиція.
9. Духовне багатство.
10. Моральність.

10. Сім'я в ПС

- єдині вимоги школи і сім'ї
- педагогічна просвіта батьків (вікова психологія, психологія особистості, теорія розумового, морального, трудового, статевого, фізичного виховання)
- цінності сім'ї
- народно педагогічна основа
- підготовка дітей до школи (школа радості)
- свято матері

11. Складові навчання в ПС

- 1.Розвивальне навчання
- 2.Інтелектуальний фон школи
- 3.Створення радості пізнання
- 4.Емоційний фон
- 5.Школа мислення
- 6.Школа під голубим небом
- 7.Школа радості
- 8.Уроки в зелених класах
- 9.Уроки мислення
- 10.Уроки розвитку мовлення
- 11."Вузлики знань" – проблемні запитання.
- 12."Книга природи"
- 13.Дві програми навчання: обов'язкова і розширена.

12. Складові управління в ПС

1. шкільна будова і її обладнання, середовище школи;
2. науково-методичне забезпечення;
3. особливості матеріально-технічної бази;
4. загальні питання керівництва школою (робота відділів народної освіти, інспектування, організація діяльності з вивчення й впровадження передового педагогічного досвіду);
5. управління школою і організацію її роботи (педагогічне управління, організація роботи школи і учнів, підручники, навчальні посібники, навчальне обладнання);
6. підвищення педагогічної кваліфікації;
7. планування.

До педагогічного словника

Система – сукупність окремих компонентів, при взаємодії яких з’являється нова, інтегрована якість, яка не є характерною для компонентів, це сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв’язках один з одним, яка створює певну цілісність, єдність [19, с. 584].

У педагогіці система:

- метод дій, що встановлює порядок, правила чого-небудь: наприклад, система виховання;

- сукупність думок і положень, що підпорядковуються певним принципам, ідеологічне підґрунтя: наприклад, авторські педагогічні системи.

Педагогічна система – це певна сукупність взаємопов’язаних засобів, методів і процесів, необхідних для організованого, цілеспрямованого і навмисного педагогічного впливу на формування особистості із закладеними якостями [1, с.6]. Це найбільш широке поняття, яке включає певну педагогічну концепцію та досвід її втілення у реальній педагогічній практиці (авторській школі).

Ще поняття педагогічна система розглядається як:

- педагогічна система навчального закладу;
- педагогічна система певної держави;
- авторська педагогічна система;
- виховна система школи.

Складові педагогічної системи:

а) структурні компоненти (педагог, учень, мета, навчальна інформація, засоби педагогічної комунікації);

б) функціональні (гностичний, проектувальний, конструктивний, комунікативний, організаційний) [3, с.10].

Педагогічна система є однією з найбільш складних видів систем. Вона - цілеспрямована (підпорядкована досягненню певних цілей), динамічна (її стан змінюється з часом), відкрита (виявляє відносини з навколишнім середовищем). Педагогічна система, як елемент соціальної, відображає

особливості суспільно-історичних систем, і, зокрема, особливості їхнього становлення та розвитку. Водночас, педагогічна система включає в себе низку підсистем, що забезпечують навчально-виховний вплив, спрямований на досягнення чітко визначених цілей.

Педагогічна система В.Сухомлинського – це система поглядів і переконань, які розширюють і поглиблюють педагогічну теорію і практику навчання й виховання.

За В.Сухомлинським, педагогічна система – це вся багатогранність, сукупність методів і прийомів виховного впливу особи педагога на колектив і особу вихованця з метою виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Педагогічна система – це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, в повсякденному їх спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності [17,с. 87].

Принципи педагогічної системи В.Сухомлинського – врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, гуманізму, єдності навчання і виховання, зв'язку школи з життям, народності, природо- і культуровідповідності, демократизму, опори на позитивне в дитині, принципи створення ситуації успіху, вихованні в праці, принципи раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчально-виховної діяльності, принципи одухотворення знання, комплексному підході.

Складові педагогічної системи В.Сухомлинського: концепція, система, авторська школа.

Авторська школа – експериментальний навчально-виховний заклад, у якому реалізується нова педагогічна система, розроблена конкретним педагогом чи творчим педагогічним колективом. В Україні відомі авторські школи В.Сухомлинського, О.Захаренка, М.Гузика та ін. [4].

Авторська школа В.Сухомлинського являє собою школу-комплекс, школу-родину, школу-лабораторію, школу радості і виховання справжньої всебічно розвиненої особистості, школу співдружності поколінь, у якій

упродовж 1948 – 1970 рр. були реалізовані його власні теоретичні погляди щодо управління, навчання і виховання. Вироблені з урахуванням сучасних наукових надбань та вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду.

Концепція педагогічна (від лат. *conceptio* – сукупність, система) – система поглядів на те чи те педагогічне явище, процес, спосіб розуміння, тлумачення якихось педагогічних явищ, подій; провідна ідея педагогічної теорії [2].

Практичний блок

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ

Тема: Практична реалізація педагогічної системи В.Сухомлинського в Павлівській середній школі

План

1. В.Сухомлинський – видатний педагог ХХ ст.
2. Формування всебічно розвиненої особистості у навчально-виховному процесі школи.
3. В.Сухомлинський про удосконалення змісту освіти, шляхи забезпечення радості розумової праці учнів.
4. В.Сухомлинський про співпрацю школи і сім'ї у вихованні підростаючого покоління.
5. Педагогічна майстерність вчителя – фундатор успіху Павлівської школи.
6. Педагогіка В.Сухомлинського в контексті сьогодення.

ПІДГОТОВКА ДО СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ

Працюючи над науково-педагогічною літературою, з'ясуйте внесок В.Сухомлинського в історію педагогічної думки ХХ ст. Ви зможете переконатись у тому, що педагогічна система, створена Павлівським учителем, являє собою унікальне явище не лише вітчизняного, а й світового масштабу. Ім'я Василя Сухомлинського стоїть поряд з такими педагогами-класиками, як Ж.Руссо, А.Дістервег, Й.Песталоцці, Я.Коменський, К.Ушинський, А.Макаренко та ін.

Цінним є розвиток ученим ідеї про формування всебічно розвиненої особистості.

В.Сухомлинським в теорії і практиці було обґрунтовано і реалізовано цілу низку педагогічних інновацій: створено гуманістичну педагогічну теорію, цілісне вчення про вчителя (його багатогранну роботу, теоретичну і практичну підготовку); розроблено категорії (особистість, ідеал, боротьба,

моральна праця, колектив, слово, краса, творчість та багато ін.), поняття (культ почуттів, духовність), концепцією стимулювання радості пізнання; заповіді виховання; принцип трудового виховання: праця школяра – інтеграція фізичної, розумової і навчальної діяльності; відкрито світ моральних об’єктів, виявлено закономірності виховання, об’єктивні, суб’єктивні, активні і пасивні фактори виховання; розвинуто теорію виховання дітей шестирічного віку, теорію трудового виховання та багато ін.

У книзі “Серце віддаю дітям” ви знайдете відповіді для розв’язання складних завдань навчально-виховного процесу в школі. Особливу увагу зверніть на школу радості, на приклади особливого, гуманного ставлення до дитини, як до особистості. Виділіть, що ви можете взяти особисто для себе в подальшій вчительській діяльності.

Книга “Методика виховання колективу” розкриває питання можливостей і арсеналу педагогічного впливу, форм і методів усіх складових національної системи виховання на сучасному етапі.

Готуючись до заняття:

1. Проаналізуйте, як висвітлюється у В.Сухомлинського проблема “Педагогіка як наука і мистецтво виховання”.

2. Дайте відповідь на запитання:

- Як розуміти положення В.Сухомлинського “Школа – це колиска народу”?
- У чому відмінність визначення мети виховання В.Сухомлинського від мети офіційної педагогіки 60-х років ХХ ст.
- Чи може існувати гуманістична педагогіка у тоталітарному суспільстві? Про що говорить приклад В.Сухомлинського?
- Чи можливо ставити єдину мету виховання для всіх дітей?
- Які витoki моральності дитини виокремлює В.Сухомлинський?
- Що, на думку В.Сухомлинського, впливає на вибір методів виховання?

- Які рівні розвитку колективу та механізми його ставлення визначає В.Сухомлинський? У чому специфіка управління в колективі?
- У чому полягає новаторський підхід В.Сухомлинського до формування особистості учня?
- Як вплинули ідеї В.Сухомлинського на реформування національної української школи?
- Чи сприяла науково-педагогічна спадщина В.Сухомлинського наповненню національної школи України новим змістом та формами роботи?

3. Прочитайте та вставте пропущені слова: ... стала тривіальною істина, що вплив особистості вчителя на виховання ні з чим не порівняти і ні чим не замінити, але ті, хто часто повторює цю істину, досить різко дають собі звіт у тому, що особистість вчителя розкривається перед учнем у єдності ..... і ..... (Сухомлинський В.О. Не тільки розумом, але і серцем. – М.: Молода гвардія, 1986. – С.133).

Теми доповідей та співдоповідей для обговорення

1. Основна доповідь “В.Сухомлинський – видатний педагог ХХ ст.”

Теми для співповіді та повідомлення:

- Ціннісна основа педагогічних поглядів В.Сухомлинського.
- Народна педагогіка – основа творчої спадщини В.Сухомлинського.
- Наукова діяльність педагога-новатора.
- В.Сухомлинський у діалозі з А.Макаренком.

2. Основна доповідь “Формування всебічно розвиненої особистості у навчально-виховному процесі школи”.

Теми для співповіді та повідомлення:

- Мета виховання як об'єкт наукового пошуку В.Сухомлинського у 60-х роках ХХ ст.
- Новаторський підхід ученого до формування особистості учня.
- Гуманістична спрямованість виховання за В.Сухомлинським.
- В.Сухомлинський про виховання учнів на культурно-історичних традиціях рідного народу.
- В.Сухомлинський про формування колективу й особистості.

3. *Основна доповідь* “В.Сухомлинський про удосконалення змісту освіти, шляхи забезпечення радості розумової праці учнів”

Теми для співдоповіді та повідомлення:

- Шляхи реалізації ідеї розвивального навчання в Павлівській середній школі.
- Особливості організації навчального процесу з учнями молодшого шкільного класу у Павлівші.
- Методи навчальної роботи у школі радості В.Сухомлинського.
- Самоосвіта підлітків.
- Специфіка розумової праці підлітка та особливості її організації.

4. *Основна доповідь* “В.Сухомлинський про співпрацю школи і сім'ї у вихованні підростаючого покоління”.

Теми для співдоповіді та повідомлення:

- Об'єднуюча основа родинного і шкільного виховання дітей у Павлівській середній школі.
- Діяльність школи батьківського просвітництва.
- В.Сухомлинський про виховання дівчаток як майбутніх матерів.
- Повага до жінки-матері – провідна ідея родинно-шкільного виховання у творчості В.Сухомлинського.
- Активні форми взаємодії учителів і батьків у вихованні дітей Павлівської середньої школи.

5. Основна доповідь “Педагогічна майстерність вчителя – фундатор успіху Павлівської середньої школи”

Теми для співдоповіді та повідомлення:

- Вимоги В.Сухомлинського до вчителя.
- Науково-методичне забезпечення навчально-виховного процесу в Павлівській школі.
- Проблема удосконалення уроку у творчому доробку педагога-новатора.
- Робота школи педагогічної культури вчителів.
- Власна бібліотека вчителя – дзеркало його творчої індивідуальності.

6. Основна доповідь “Педагогіка В.Сухомлинського в контексті сьогодення”

Теми для співдоповідей та повідомлення:

- Його ім’я носять провідні наукові центри і навчальні заклади України.
- Павлівська середня школа – лабораторія науково-творчої спадщини вченого.
- В.Сухомлинський і світова педагогіка.
- Діяльність Української асоціації імені Василя Сухомлинського.

Запропонуйте власні варіанти тем для обговорення на семінарських заняттях.

Вимоги до тез виступу на семінарі.

Тема. *Назва*

Вступ: *Чому обрана тема є актуальною.*

Теза 1. *Про що йдеться (поняття, аксіоми).*

Теза 2. *Сутність проблеми.*

Теза 3. *Оцінка виступу, пропозиція.*

**Таблиця аналізу проведення семінарського заняття
викладачем та студентами**

№ питання	Тема виступу	Основні положення	Питання, зауваження, пропозиції

Теми для дискусії

1. Один за всіх... А всі за одного? (За і проти у вченні В.Сухомлинського про колектив).
2. Трудове виховання в педагогічній системі В.Сухомлинського: формальність чи необхідність?
3. Чи може краса бути вихователем?
4. Чи можна назвати педагогіку В.Сухомлинського педагогікою добра, гуманізму, сердечності?
5. Як ви вважаєте, чи треба віддати своє серце дітям, щоб стати справжнім педагогом?

Над чим подумати

1. Які положення педагогічної системи В.Сухомлинського реалізуються в сучасному навчально-виховному процесі?
2. Що б ви запозичили з досвіду В.Сухомлинського до власної педагогічної скарбниці?
3. Що таке “влада” педагога і в чому вона проявляється?
4. Чи є актуальним сьогодні досвід В.Сухомлинського стосовно навчання без оцінок?
5. У чому полягає новаторський внесок В.Сухомлинського в педагогіку?

6. Чи погоджуєтесь ви з В.Сухомлинським: “Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність”?
7. Як ви вважаєте, які методи заохочення і покарання можна використовувати в школі?
8. Що було головним у житті педагога – особистісне, предметне чи соціальне?

Блок самостійної роботи

Завдання 1. Дайте визначення поняття “педагогічна система школи”:

- 1) навчально-виховна, позакласна і позаурочна діяльність школи;
- 2) вчителі та учні, об’єднані загальною виховною метою;
- 3) діяльність школи на основі інноваційної педагогічної ідеї, спрямованої на найбільш оптимальне досягнення поставлених виховних завдань і мети;
- 4) взаємопов’язані структурні і функціональні компоненти, що підпорядковані меті виховання, освіти і навчання підростаючого покоління та дорослих людей;
- 5) ваш варіант відповіді.

Завдання 2. У чому полягає різниця між поняттями “виховна система школи” і “виховна робота” (за працею В.Сухомлинського “Павлиська середня школа”).

Спільне	Відмінне

Завдання 3. Перед Вами основні положення статті В.Сухомлинського “Моя педагогічна система”, що являє собою частину незавершеної книги “Педагогічна культура” і була опублікована лише 1988 р., де шляхом аналізу власного педагогічного досвіду автор викладає основні принципи, складові, дає визначення власної педагогічної системи.

Уважно прочитавши їх, визначте основу створеної ним подальшої системи.

У статті „Моя педагогічна система” [17], що являє собою частину незавершеної книги “Педагогічна культура” і була опублікована лише 1988р., Павліський викладає основні принципи, складові, дає визначення власної педагогічної системи. Особисте бачення Василем Олександровичем власної діяльності і складає надзвичайно велику цінність для нашого дослідження.

Розглядаючи власну педагогічну систему, В.Сухомлинський включає до неї “всю багатогранність, сукупність методів і прийомів виховного впливу особи педагога на колектив і особу вихованця з метою виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Педагогічна система – це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, в повсякденному їх спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності” [17, 87].

Розуміння В.Сухомлинським педагогічної системи ґрунтувалось і на положенні, що кожен педагог-майстер у процесі діяльності виробляв власну неповторну педагогічну систему.

В.Сухомлинський вважав, що ефективність педагогічної системи залежить від органічного поєднання впливу особи педагога з самовихованням учнів, і виділив ряд принципів, на яких ґрунтується його педагогічна система:

- 1) гуманізм (найвища цінність – людина);
- 2) особистість вчителя (розвиток інтересів вихователя);
- 3) цілеспрямований вплив виховного процесу під час спільної діяльності;
- 4) знання вихователем особливостей психологічного розвитку дитини;
- 5) джерело виховання – прагнення, ідеали вихованця [17].

Повага вихованця до самого себе, на думку педагога – це “найголовніший, найглибший і найміцніший наріжний камінь моєї педагогічної системи” [17, с.82]. Отже, можна стверджувати, що в центр

своєї педагогічної системи В.Сухомлинський поставив дитину у всій її багатогранній і багатоманітній діяльності.

В.Сухомлинський виділив три положення, що складають основу створеної ним педагогічної системи:

- 1) індивідуальний підхід до дитини;
- 2) духовне багатство вчителя;
- 3) педагогічна культура, такт учителя [17, с.90].

В.Сухомлинський наголошує, що кожен вихованець – неповторний, має свої позитивні й негативні риси. Вихователь повинен глибоко володіти знаннями вікової та педагогічної психології, на основі яких застосовувати до вихованців індивідуальний підхід. Але ні в якому разі не пристосовуватись до дитини, а дбайливо торкатися її думки, почуття, волі. Адже на дитину може впливати багато як позитивних, так і негативних чинників (сім'я, друзі, школа, прочитана книга). Завдання вихователя полягає в тому, щоб забезпечити якомога більше позитивних впливів, емоцій. „Далеко не кожен вихованець, – переконаний В.Сухомлинський, – може „відкрити порох”, виявити успіхи в теоретичному мисленні, стати математиком чи фізиком, філологом чи істориком. Але кожен вихованець є Людиною” [17, с.88]. Усе прекрасне, що існує в навколишньому світі і створене людиною для інших, повинно доторкнутися до серця дитини і облагородити її. Позитивне емоційне забарвлення, участь у роботі, насиченій турботою про інших, створюють арсенал спогадів дитинства, які незалежно від віку завжди хвилюватимуть серце дитини. „В моїй педагогічній системі, – підкреслював педагог, – стало правилом: кожній людині протягом усього життя мусять сяяти вогники дитинства – хвилюючі спогади про те, що створено в роки дитинства власними руками для людей” [17, с.82]. Вихователь повинен розпізнати нахили, інтереси дитини і допомогти їй реалізуватись в обраному напрямі. Справжнє навчання не повинно пригнічувати особистість, гальмувати її розвиток, а навпаки допомогти педагогу визначити її нахили й спрямувати процес на розвиток творчої індивідуальності: „...в природі немає

дитини безталанної, ні на що не здатної, — стверджував педагог, — кожному можна дати щастя творення, кожного треба вивести в люди. Це перший наріжний камінь моєї педагогічної системи” [17, с.88].

Отже, характерною основою педагогічної системи В.Сухомлинського виступає дитиноцентризм, що утверджується як її осереддя і ґрунтується на наближенні педагогічної діяльності до індивідуальних рис кожної дитини.

В.Сухомлинський вважає також, що духовне багатство вчителя – найяскравішого носія інтелектуальної культури – запорука успіху. Серед десятків, у селі, а в місті тисяч інтелігентних, освічених людей вчителю важко здобути непохильний авторитет. Тому багато залежить від його самоосвіти, самовдосконалення: „педагог ніколи не повинен вичерпуватися” [17, с.90], володіючи теоретичними знаннями, реалізуватися в педагогічному процесі через власну методику, що сприятиме виробленню демократичного стилю викладання. Прагнення до самореалізації, творчості дитини може запалити лише той вчитель, який сам працює творчо. Найважливішим є те, щоб учитель був духовно красивою людиною, тоді він кожним поглядом, словом, вчинком хвилюватиме юнацьку душу, змусить замислитися над власною долею. „Серед вогників інтелектуальної культури, – стверджував педагог, - які сяють навколо школяра, вчитель мусить бути найяскравішим вогником – це другий наріжний камінь моєї педагогічної системи” [17, с.89].

Таким чином, вчитель, його високий духовний, інтелектуальний рівень розвитку, творчий підхід до здійснення професійних задумів також виступають підґрунтям педагогічної системи В.Сухомлинського.

Завжди, а особливо в останні роки життя, Василя Олександровича хвилювала проблема педагогічної культури вчителя. Адже від його особистості, індивідуальної майстерності, вміння тактовно поводити себе з учнями, розв’язувати конфлікти залежить успіх педагогічного процесу. Щоб оволодіти педагогічною майстерністю, замало досконало знати свій предмет, а потрібно цікавитися тим, що відбувається у світі. Саме педагог визначає дитяче ставлення до світу. Найголовніша вимога до вчителя – це любов до

дитини, розуміння „світу дитини”, її душі, вміння допомогти не заблукати в складному „світі думки”. *„Чутливість духовного світу вихованця, – підкреслював Василь Сухомлинський, – вимагає великої тонкості засобів виховного впливу. Це третій наріжний камінь моєї педагогічної системи”* [17, с.90].

Отже, педагогічна культура вчителя, його морально-етичне обличчя є невід’ємною складовою педагогічної системи В.Сухомлинського.

Кожна авторська педагогічна система має низку особливостей, що визначають її неповторність і унікальність. „Однією з особливостей моєї педагогічної системи є мова серця,” – відзначав Василь Олександрович. У це поняття він вкладав “відносини в дитячому колективі, які мають емоціональний смисл, іншими словами – емоціональний підтекст тих небагатьох розмов, бесід, які мають місце в дитячому колективі” [17, с.87]. В.Сухомлинський прагнув, щоб життя дітей було насичене різноманітними подіями і вони вчилися не бути байдужими до всього, що їх оточує.

Таким чином, спеціальне створення сприятливого емоційного середовища, опора на позитивне, створення ситуації успіху визначають особливість педагогічної системи В.Сухомлинського.

Завдання 4. На основі вивчення статті В.Сухомлинського “Йти вперед!” (надрукованій у журналі “Рідна школа” 2002, травень. С.11-16) висловіть його думку щодо педагогічної системи А.Макаренка. Чи розділяєте ви думку Павліського вченого: “Коли б А.Макаренко прожив більше, ... він сам би визнав помилковість окремих своїх теоретичних положень”.

Завдання 5. У чому полягає особливість загальнодидактичних методів, виділених В.Сухомлинським? Ваша позиція щодо їх ефективності. Щоб ви взяли у власну практичну діяльність?

Упроваджуючи в практику роботи школи загальноновизнані методи навчання, на основі власного досвіду В.Сухомлинський виділив дві групи загальнодидактичних методів:

“1) методи, що забезпечують первинне сприйняття знань і умінь учнями: розповідь, пояснення, лекція, опис; тлумачення понять, інструктаж, бесіда; самостійне читання книжки для первинного сприйняття знань; демонстрація та ілюстрація (кіно, схеми, картини, телебачення, діаграми, макети, таблиці, муляжі, моделі); показ трудового процесу, вміння; самостійне спостереження, екскурсія, практична і лабораторна робота в процесі самостійного оволодіння знаннями; показ фізичних вправ;

2) методи усвідомлення, розвитку і поглиблення знань: вправи (усні, письмові, технічні); пояснення фактів і явищ природи, праці, суспільного життя; дискусії, творчі письмові роботи (твори, реферати, анотації, складання задач, програмування); виготовлення навчальних посібників і приладів, графічні роботи, лабораторні роботи, експеримент (на навчально-дослідній ділянці, на колгоспному полі, в лабораторії, у кабінеті); керування машинами, механізмами, апаратами для поглиблення, розвитку, застосування знань і вмінь; тривала трудова діяльність, що поєднує мету практичної діяльності і мету вдосконалення вмінь та поглиблення знань (у майстерні, на навчально-дослідній ділянці, на колгоспному полі, на фермі)” [13, с.270].

Завдання 6. Доповніть тематику уроків мислення в Павлиській середній школі:

- Що сьогодні стало в полі не таким, як було тиждень тому?
- Що ми бачимо навколо себе – в природі – живе і неживе?
- Життя у воді, на землі, на деревах?

Ураховуючи те, що їх проведенню сприяли:

- глибокий і всебічний аналіз багато численних відповідей учнів;
- вивчення літератури і, насамперед, праць педагогів-класиків про предметні уроки;

- регулярні екскурсії вчителів у природу, оволодіння майстерністю передачі словом найтонших відтінків;
- твори-мініатюри про предмети і явища природи;
- і, нарешті, створення Книги природи.

Завдання 7. Прочитавши запропонований вам науковий матеріал “Виховний процес у Павлиській середній школі”, заповніть таблицю.

Напрями виховання	Форми	Методи	Прийоми	Засоби

Виховний процес у Павлиській середній школі

Теоретичні положення педагогічної системи В.Сухомлинського щодо виховання знайшли своє практичне втілення в педагогічному процесі Павлиської середньої школи, де і реалізовувався взаємозв’язок різних напрямів виховання.

Практична діяльність з *морального* виховання полягала в розробці класними керівниками планів виховання моральної культури, розрахованих на тривалий період. Один раз на тиждень проводились етичні бесіди. В.Сухомлинський розробив їх тематику, що включає:

“1. Кому зобов’язана людина (дитина, ти, я) тим, що він живе, радіє, користується щастям буття.

4. Ти не завжди будеш дитиною – ніколи не забувай про це!

17. Чому людина **ПОВИННА**? Весь смисл нашого життя полягає в тому, що всі ми повинні. Чи може бути по-іншому?

25. Найдорожче, ні з чим не зрівняє в світі – Людина.

38. Людина залишає себе в людині. В цьому людське безсмертя.

86. Якими своїми радіощами буває безтактно ділитися з товаришами.

299. Будь скромним. Бережи свою гідність.

300. Не будь нав'язливими.” [7, с.66].

Для виховання моральної культури учнів у Павлиській середній школі було сформовано “азбуку моралі”, що являла собою правила, заповіді, норми поведінки, які мали стати стійкими переконаннями кожного учня. Азбучні істини безпосередньо пов'язані з найвищими моральними цінностями, які повинні розкриватись через яскраві образи, що пробуджують прагнення до ідеалу. Засвоєння загальнолюдських норм (азбуки моралі) виступало важливим елементом формування моральної культури особистості [8, с.120].

Основу системи виховної роботи в Павлиській середній школі становили також етичні бесіди. Підручником для них була “Хрестоматія з етики”, що включала понад тисячу маленьких оповідань і казок із яскраво вираженим філософсько-етичним змістом.

Невід'ємною складовою виховання моральності в педагогічній системі В.Сухомлинського було виховання справжнього громадянина нашої держави. Основною формою *громадянського* виховання в Павлиській середній школі стала система бесід про громадянськість, що проводилися протягом усього періоду навчання в Павлиській середній школі. Програма проведення цих бесід була складена на основі двадцяти років практичної роботи і включала перелік рекомендованих тем, розрахованих на різні вікові групи учнів (з першого класу до закінчення середньої школи). Крім того, вона була побудована на розповідях про героїчні вчинки видатних особистостей та односельчан, наприклад, для учнів молодшого шкільного віку – про Клавдію Абрамову, невідомого піонера-героя з м. Кременчука, матір-Марію, Януша Корчака, Павла Морозова та інших; для учнів середнього шкільного віку – про Олександра Морозова, Зою Космодем'янську, Фелікса Дзержинського, Семена Тер-Петросяна (Камо) й багатьох інших; для учнів старшого шкільного віку – про Володимира Леніна, Олександра Ульянова, Марію Ульянову, Сергія Лазо, Джордано Бруно, генерала Карбишева та інших.

Бесіди про громадянськість мали “донести до учня розуміння величі, духовної краси, героїзму, благородства, відданості людини високим ідеалам і на цій основі утвердити почуття самоповаги й великої відповідальності за все, що він робить зараз і що належить йому робити в майбутньому” [10, с.429]. Їх виховна суть полягала в тому, щоб “вони викликали у вихованця бажання бути хорошою, справжньою людиною” [10, с.429].

За своїм характером це були бесіди-розповіді. Враховуючи їх виховний потенціал, В.Сухомлинський наполягав на застосуванні саме терміна „бесіда”. Особливістю такої виховної форми було те, що через колективне сприйняття діти мали змогу особистого спілкування з ідеалами громадянськості.

Педагог рекомендував проводити не більше двох бесід на чверть, чітко визначити їх час і обставини, бажано в кожній школі вчителями створювати власну хрестоматію громадянського виховання.

В.Сухомлинський надавав важливого значення урокам громадянського піклування, які вчать дбати про інтереси народу. Моральному збагаченню і становленню громадянської зрілості дитини сприяє суспільно значуща праця, яка починається з раннього віку.

Особливе місце в практиці роботи Павлиської середньої школи поряд із громадянським посідає і *патріотичне* виховання. До основних форм патріотичного виховання В.Сухомлинський відносить систему подорожей Батьківщиною (спочатку уявних подорожей картою), які починаються з другого класу і тривають все шкільне життя. Він називає цифру 120, які включають вивчення історичного минулого, природи, літератури, фольклору, музики рідного краю і всього багатонаціонального Радянського Союзу. Використовуючи малюнки, діафільми, читання і написання листів й інші різноманітні прийоми роботи В.Сухомлинський вважав, що ці 120 подорожей вчать переживати почуття гордості. Були і реальні подорожі місцями бойової слави, до Києва, Москви та інших міст.

Захоплення героїзмом тих, хто поклав власне життя за майбутнє інших, накладає емоційно-естетичний відбиток на повсякденне життя дітей. Слухаючи розповіді про героїчні подвиги інших, кожний замислюється, задає собі питання: чи міг би я так вчинити? У кожному класі в Павлиші знаходився Куточок бойової слави, учень читав звернення дідів-прадідів, що загинули у Великій Вітчизняній війні, замислювався, залишившись наодинці з думками.

Для формування патріотичного почуття В.Сухомлинський пропонує висаджувати Яблуньку, Виноградний Кущ Матері, Батька, Бабусі, Дідуся. Створюючи радість для батьків, дитина і сама радіє, тоді вона буде і добре навчатись, щоб не завдати болю рідним.

Реалізації завдань патріотичного виховання також сприяли Закони мужності, що були вироблені різними поколіннями учнів Павлиської середньої школи.

Практика роботи авторської школи В.Сухомлинського була спрямована і на розв'язання завдань *розумового* виховання, яке проходило через серце-розум-руки дитини. Для досягнення мети розумового виховання вченим було визначено шляхи і способи розумового розвитку дитини: участь у продуктивній праці; проведення досліджень, експериментів; самостійне вивчення життєвих явищ, літературних джерел, літературно-творчі спроби; навчальна діяльність.

Уміння логічно мислити, правильно говорити, глибоко розуміти процеси і закономірності формуються в процесі навчання природничо-математичних, гуманітарних предметів і дисциплін естетичного циклу. Кожен з них, на думку В.Сухомлинського, потребує використання спеціальних методів і прийомів. Так, при вивченні предметів природничого циклу ефективним є використання продуктивної праці, досліджень, експериментів, а при вивченні гуманітарних предметів – самостійне вивчення життєвих явищ, літературних джерел, літературно-творчі спроби.

Дуже тонка робота проводилася В.Сухомлинським з індивідуалізації інтелектуального розвитку дитини. Так, навчання в 1 класі не починалися відразу з абстрактного мислення (букви, цифри, правила), а процес цей ішов від можливостей віку і розвитку дитини: спостереження → емоції → почуття → уява → образне мислення → пам'ять → абстрактне мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення).

Найбільш ефективним в інтелектуальному вихованні старшокласників Павлиської середньої школи В.Сухомлинський вважав використання таких прийомів, як: доповіді, бесіди кращих знавців літератури, історії, географії перед молодшими товаришами. Здобуті знання повинні застосовуватись учнем не лише в практичній трудовій діяльності, а й в активній розумовій. Адже думка стає засобом пізнання навколишнього світу лише за допомогою творчої праці.

Розумовому розвитку сприяли також заняття учнів з 1 по 10 клас у різноманітних гуртках і об'єднаннях. У Павлиській середній школі діяло 48 гуртків: юних конструкторів, слюсарів, токарів, радіотехніків, електротехніків, трактористів, садівників, пасічників, юних істориків, філологів, математиків, фізиків, знавців іноземної мови, літературно-творчі, краєзнавчі, сільськогосподарські. Гуртками керували старші школярі, а навчались тут учні різного віку. Діяв ляльковий театр, в якому були задіяні учні 5-7 класів і вони виступали авторами п'єс на теми дитячого фольклору.

Також важливим прийомом розумового виховання в Павлиській середній школі є постановка проблемних запитань. “Створюючи проблемну ситуацію, учитель збуджує найважливішу рушійну силу розумової активності – перехід від досягнутого рівня знань і розумового розвитку до нової сходинки” [13, с.252].

Добираючи методи розумового виховання В.Сухомлинський, надавав перевагу дослідницькому характеру розумової діяльності “спостерігаючи, думаючи, вивчаючи, зіставляючи, діти знаходять істину або ж бачать, що для відкриття істини потрібні нові спостереження, потрібне читання,

експериментування” [13, с.209]. Сфера інтересів учня не повинна обмежуватись підручниками і шкільною програмою. Весь програмний матеріал слугує основою для необов’язкового. Важливо, щоб “кожний наш вихованець був інтелектуально захопленою людиною” [13, с.101].

Яскравою сторінкою науково-педагогічної діяльності В.Сухомлинського можна вважати багаторічну роботу з *трудового* виховання, адже весь устрій шкільного життя в Павлиші утверджував ставлення до праці на основі моральності.

Буденне життя Павлиської середньої школи було насичене щоденною, різноманітною, необхідною і звичною діяльністю дітей. В ній досягалось ефективно розв’язання значної кількості виховних завдань, тому праця була особистісно значущою справою, наповненою моральністю, красою і творчістю.

Так, прикладом реалізації трудового виховання в Павлиші стало формування трудових традицій: виготовлення перед літніми канікулами подарунку школі, виготовлення під час літніх канікул наочних посібників для біологічного кабінету, прикрашання класних кімнат і шкільного двору перед Першим і Останнім дзвоником, праця під час весняного й осіннього Тижня саду, День першого снопа, Свято першого хліба, літня косовиця, благоустрій села, трудова допомога батькам своїх однокласників.

З 60-х р. п’ята чверть у Павлиші була трудовою: учні залучалися до праці. “Фрукти й овочі ми продавали в колгоспних ларьках, прибуток здавали по акту в шкільну касу. Вирощували шовкопрядів. П’ятишестикласники саморобними косилками косили траву, а чергові перших-третьох класів сушили сіно, готували його до зими” [5, с.38].

Створення матеріальної бази для залучення дітей до праці вирішувалось у Павлиській середній школі шляхом допомоги старших школярів, батьків, учителів.

В.Сухомлинський при трудовому вихованні використовував різноманітні методи: вплив слова на свідомість учнів, приклад, вправлення,

виконання колективних трудових завдань, змагання індивідуальних творчих здібностей, режим праці. “Ефективність застосування кожного з цих методів залежить від того, наскільки уміло розкриваються многогранні цілі конкретних видів праці – створення матеріальних і духовних цінностей для суспільства, розвиток творчих здібностей учнів, оволодіння практичними вміннями і навичками” [13, с.238].

Теоретичні підходи В.Сухомлинського до визначення змісту, мети і завдань *естетичного* виховання знайшли своє втілення в практиці роботи його авторської школи.

Естетичне виховання в Павлівській середній школі здійснювалось засобами різних видів мистецтв (музичного, образотворчого, театрального, хореографічного та екранних): художня праця, гра на музичних інструментах (якій навчалися всі діти без винятку), участь у театралізації казок, перегляд та обговорення кінофільмів, тощо.

Практична робота з естетичного виховання в Павлівській середній школі була спрямована на переживання почуття насолоди від прекрасного, спонукала до індивідуальної творчості: літературних спроб, драматизації казок, оповідань, байок, роботи в теплиці, походів, екскурсій, слухання “музики природи” та ін.

Однією з форм естетичного виховання в школі В.Сухомлинського було проведення бесід, метою яких є “виховання і розвиток почуття краси: у природі, в людині, у відносинах між людьми, в праці, у мистецтві, в думці, в слові, в мовленні” [7, с.77].

В.Сухомлинський включив питання *статевого* виховання в свою педагогічну систему і запровадив її в роботу керованої ним школи. Основним засобом статевого виховання є приклад яскравих життєвих історій

Практична діяльність з виховання хлопчиків полягала в тому, що:

- 1) “... всю найважчу роботу виконують хлопчики” [10, с.557];
- 2) хлопець “... раніше, ніж дівчинка включався в оплачувану продуктивну працю” [10, с.557];

- 3) хлопці за визначеною програмою брали участь у літніх і зимових військових іграх, метою яких було “навчити хлопчиків витривалості, вміння долати труднощі й зневажати розслабленість і хникання”. Учні 4 класів брали участь у літніх і зимових військових іграх, для хлопців 6 – 7; 8 – 9 класів було запропоновано спеціальні зимові ігри, що включають спорудження снігових і льодових укріплень, уміння готувати їжу.

У вихованні хлопчиків першочергову роль відігравала військова гра, що являє собою “справжню школу свідомого, дисциплінованого підкорення всіх своїх сил керівникові, в особі й волі якого концентрується необхідність” [10, с.559]. Виховна сила військової гри полягає у тому, що хлопчики і юнаки виявляють доблесть не заради похвали, нагороди, а з внутрішньої потреби бути сильними, мужніми, витривалими і благородними [10, с.558].

Педагог вважав, що “чоловік більшою мірою відповідає за сім’ю, його любов і вірність – передусім відповідальність і за дітей, і за дружину” [10, с.563].

Щодо виховання жінок він пропонував наступне:

- 1) “треба, щоб кожна дівчинка виховувалась самобутньою і яскраво вираженою особистістю” [10, с.573];
- 2) “... дівчині-жінці має належати провідна роль у тому дусі відповідальності за людину й вимогливості людини до самої себе й до інших, який мусить панувати в школі” [10, с.574];
- 3) “... важливо, щоб прагнення юнака утвердити свою мужність, силу волі, безстрашність спонукались пильним і вимогливим поглядом дівчини” [10, с.575].

У Павлиській середній школі проводився цикл бесід про любов, викладався етичний курс “Сім’я, шлюб, любов, діти” за розробленою В.Сухомлинським програмою. Він “не менш важливий, ніж будь-який предмет загальноосвітньої школи. Якщо не найважливіший. Не всім бути

фізиками й математиками, а чоловіком і дружиною – всім, батьком і матір'ю – всім” [14, с.187].

В авторській школі В.Сухомлинського для досягнення мети педагогічної системи – формування всебічно розвиненої особистості – використовувалася низка методів і прийомів, які, насамперед, відповідали обстановці, рівню виховання учнів, рівню їх підготовки.

Вирішальним фактором добору Сухомлинським методів, прийомів, засобів виховання у школі було переконання, що “...виховуємо ми насамперед не тими чи іншими методами або прийомами, а особистістю” [10, с.588].

Методу переконання педагог-новатор надає першочергове значення в системі моральних впливів на особистість. “Переконання — це не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять. Переконаність ми спостерігаємо тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людини сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини”[11, с.13].

Метод практичного привчання або вправляння в правильному вчинку є складовою методики виховання, що “справляє благотворний вплив на виховання звичок культурної поведінки” [16, с.16]. Важливо, щоб моральні переконання входили до душі дитини лише через виконання благородних вчинків, без яких немає вихованості. Наприклад, допомога самотнім старим людям, проведення свят, виконання трудових доручень і т. ін.

Дієвим у системі виховання є метод *прикладу*. В Павлівській середній школі виховували учнів, вчили їх правильно жити за допомогою прикладу живих людей, особливо вчителя, вихователя. Якщо сам вихователь запалений справжніми ідеалами, то й учень пройметься ними, тому вчинки вчителя мають відповідати його словам. Учителі школи Сухомлинського не проявляли байдужого ставлення до інтересів і прагнень учнів: “Смисл

процесу виховання і майстерність вихователів полягає в тому, щоб, глибоко досліджуючи, вивчаючи, враховуючи взаємообумовленість і взаємозалежність розвитку колективу й розвитку особистості, знайти максимально сприятливі умови для становлення особистості, для повного розкриття всіх її нахилів, здібностей, обдарувань, талантів” [9, с.157].

Метод *проектування* людини, на думку В.Сухомлинського, найяскравіше проявляється у патріотичному вихованні. “Формуючи патріотичні почуття і переконання, далекоглядний вихователь орієнтується на майбутнє – незалежно від того настане воно завтра чи через багато років” [8, с.133]. Для використання цього методу вчителі повинні мати уявлення про ідеал суспільства й ідеал особистості.

Важливим у комплексі впливів педагогічної системи В.Сухомлинського є метод *виховних ситуацій*, що в окремих випадках створюються штучно, але опосередковано впливають на вчинки дитини. “У виховній роботі було багато спеціально створених, передбачених, “збудованих” людських відносин, які мали на меті глибоко утвердити в душах вихованців повагу до людини як вищої цінності, щоб з дитинства людина була другом, товаришем, братом іншої людини” [12, с.292].

Метод *покарання* в авторській школі В.Сухомлинського використовувався дуже рідко, лише в особливих випадках. Підходи Василя Олександровича до застосування методу покарання пройшли певну еволюцію. На початку своєї діяльності він вважав, що покарання як метод можна застосовувати лише в тому випадку, коли він добре продуманий і “сприйматиметься й оцінюватиметься не окремим учнем, а всім колективом” [16, с.29]. Набувши досвіду, педагог переконується, що виховання несумісне з покараннями. Категорично ні в якому випадку не можна висміювати дитину, виганяти з класу, залишати після уроків для виконання певної роботи і тощо. (як приклад, 89 порада з книги “Сто порад учителям”). В.Сухомлинський створював школу без покарань, в якій на гуманістичній основі проходив би весь навчально-виховний процес.

Засобами *фізичного* виховання у Павлівській середній школі виступали: режим дня, уроки фізичної культури, ранкова зарядка, фізкультурна хвилинка, здоровий спосіб життя.

Тут регулярно (один раз на два тижні) проводилась система бесід про людину, що вміщували інформацію “від менш складних анатомо-фізіологічних явищ поступово переходили до глибших, прихованих, що зачіпають становлення й розвиток психіки” [12, с.358]. Наприклад, з учнями 5-8 класів проводились бесіди на тему “Серце і праця”.

При Павлівській середній школі працювали літній піонерський табір “Сонячна діброва”, спортивні секції (легка атлетика, баскетбол, волейбол, шахи), діяльність яких (спортивні змагання, ігри, конкурси) сприяла фізичному розвитку учнів. Крім того, багато уроків проводили на природі, що також позитивно впливало на здоров’я учнів.

Фізична праця була одним із засобів зміцнення здоров’я, її виховне значення полягало в тому, що “із зростанням фізичних сил і можливостей зростає значення трудової діяльності, яка потребує певного напруження для подолання труднощів ” [9, с.304]. Тому в ній були задіяні учні, починаючи з семи років. Увесь педагогічний колектив Павлівської середньої школи турбувався про те, щоб кожний вихованець не просто працював, а розвивався фізично й духовно.

Загартування фізичних сил – засіб самовиховання через заняття різноманітними видами спорту: легкою атлетикою, лижними прогулянками, підніманням ваги, закалювання, військові та спортивні ігри, катання на велосипеді, ковзанах, плавання, туристичні походи, екскурсії.

Фізичний розвиток у підлітковому й ранньому юнацькому віці вимагає більшої уваги від вихователя, створення відповідних умов і середовища.

У Павлівській середній школі на уроках фізичної культури учнів поділяли за станом здоров’я на три групи: основну, підготовчу і спеціальну. Таким чином у практиці роботи було реалізовано принцип індивідуального підходу.

У Павлівській середній школі для досягнення мети педагогічної системи поколіннями учнів були вироблені Закони справжньої дружби, Десять правил не можна, Десять негідних речей, Азбука моралі та ін.

Зміст кожного напрямку виховання в Павлівській середній школі реалізувався різноманітними шляхами: у процесі вивчення шкільних дисциплін; у позакласній виховній роботі; шляхом залучення учнів до різних видів практичної творчої діяльності; у спільній діяльності сім'ї, школи та громадськості. Це й свідчить про системність, цілісність і безперервність організації навчально-виховного процесу.

Робота з текстами

Завдання 8. Прочитавши статтю О.Сухомлинської “Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970)”, складіть хронологічну таблицю його життя та діяльності.

Василь Олександрович Сухомлинський (1918 – 1970)

Народився Василь Олександрович Сухомлинський 28 вересня 1918 р. в с. Василівка Олександрійського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська область) у селянській родині. Він був другою дитиною в сім’ї, яка мала чотирьох дітей. Умови, в яких зростав майбутній педагог, були дуже складними: революція, зміна урядів, громадянська війна, невдалі спроби колективізації, голодомор 1933 р., насильницька колективізація.

У ці роки село в Україні виживало завдяки віковим патріархальним традиціям із їх відданістю народній моралі, родині, природі. Воно спиралося передовсім на трудові цінності й традиції: невпинна і тяжка праця, самообмеження, відповідальність стали тим стрижнем, який допомагав людям вистояти, в тому числі й сім’ї Сухомлинських, а Сухомлинському-юнаку – ще й наполегливо вчитися, шукати своє місце в житті.

Батько Олександр Омелянович був помітною людиною в селі: і тесля, й член правління колгоспу, й учитель праці, й сількор, й активний учасник сільської самодіяльності. Бабуся і мама були обдарованими, творчими натурами, носіями народних традицій, і це значною мірою вплинуло на особистість майбутнього педагога.

Протягом 1926–1933 років хлопець навчається в семирічній школі. Учителі та учні помітили ранні вияви його творчої натури – він гарно малює, пише вірші, грає на народних музичних інструментах. У цей же час

проявляються і педагогічні нахили юнака: він часто в оточенні дітей, заміняє вчителя, допомагає однокласникам.

Природні здібності Василя Сухомлинського, підтримані у шкільні роки, визначили його життєвий шлях: у 1934 р. він вступає на підготовчі курси учительського інституту в Кременчуці, а потім навчається в ньому на факультеті української мови і літератури.

На обрання професії, напрям творчості Василя Олександровича значною мірою вплинув той факт, що він зростав хворобливою дитиною, і це, з одного боку, привело до самоаналізу, заглиблення у світ власних відчуттів і переживань, а з другого — викликало його пильну увагу до тих, хто потребував допомоги, до менших, слабших, беззахисних.

Через хворобу в 1935 р. юнак залишає заняття в інституті і розпочинає роботу в школі, яку (за винятком двох воєнних років) не залишає до кінця свого життя. Він працює вчителем у сільських школах рідного району і навчається заочно в Полтавському педагогічному інституті. “З великою теплотою згадую про Полтавський педагогічний інститут, який закінчив, — писав і він згодом у праці “Павлиська середня школа”, — про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття”. По закінченні навчання (1938) В.О.Сухомлинський продовжує працювати в школі завучем у районному центрі Онуфріївці. Робота в школі у поєднанні з самостійним оволодінням педагогічними знаннями давала простір для педагогічної творчості, вироблення самостійного підходу до проблем навчання й виховання.

Оглядаючи життєвий і творчий шлях В.О.Сухомлинського, замислимося, що ж було головним у цей період життя педагога — особистісне, предметне чи соціальне і що визначило його майбуття. Мабуть, соціальне: жовтневі події пробудили до творчості багато мільйонів людей, висунувши і суспільно значущі цілі. Вони надихнули й Василя Олександровича, і він залишався відданим усе своє життя ідеалізованим і

романтизованим комуністичним ідеалам — ідеям свободи, рівності, безкорисливості, братерства, захисту знедолених, слабших, бідних і безпомічних.

На початку війни (1941) В.О.Сухомлинський був призваний до армії, направлений на короткочасні курси політруків у Москві, потім брав участь у боях на Калінінському фронті. Війна залишила помітний слід у творчості педагога. У своїх працях, у виховній діяльності він багато говорив про неї: про героїзм радянського народу, про біди й нещастя, які вона принесла. Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, що розгубила своїх рідних, Василь Олександрович писав про неї болем своїх незагойних ран, вважав її уроки джерелом виховання патріотизму, громадянськості.

Після поранення та численних госпіталів В.О.Сухомлинський був комісований (1942). У невеличкому селищі Ува в Удмуртії він працював директором школи до 1944 р. Це були нелегкі роки для педагога. Він палко любив Україну, яка знемагала у війні. Нічого не знав про своїх рідних — батька, матір, двох братів і сестру. В усі-усюди писав листи, розшукуючи їх. У цей час Василь Олександрович знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Ганною Іванівною Дев'ятовою, працівником Наркомосу Удмуртії. В 1944 р. вони одружилися. І як тільки було звільнено Україну, подружжя повертається на Батьківщину: Україна збирала своїх синів на відбудову.

З 1944 по 1948 р. педагог В.О.Сухомлинський працює завідувачем Онуфріївського районного відділу народної освіти. Роботи багато: добір кадрів, відбудова шкіл, організація харчування, безпосередня допомога дітям-сиротам. Та ця адміністративна діяльність його не задовольняла, не давала простору для творчої, ініціативної натури. При першій нагоді він попросився на роботу в школу — до дітей, до живої справи.

З 1948 р. до кінця свого життя Василь Олександрович працював у середній школі в Павлиші. Саме тут, за сім кілометрів від села, де народився, він був удома. Тут реалізувався як педагог, як особистість, як письменник-

мораліст. Життя в Павлиші додавало йому сил, почуття внутрішньої свободи. Тут він міг висловлювати свої погляди, відстоювати свої переконання, виявляти свої особистісні якості. Тут діяв самостійно, часто всупереч офіційним вказівкам.

Перший період його діяльності (1948—1956) у Павлиші, підготовчий, характеризується організаційним становленням навчально-виховного процесу, створенням матеріальної бази, формуванням педагогічного і дитячого колективів. Очевидно, цей початок з нуля став певним поштовхом до наступного розвитку педагогічних новаторських та реформаторських ідей. У ці роки особистісне, предметне стає визначальним у науковій біографії Василя Олександровича. Він не служить своєму часові, а живе в ньому, навіть випереджає його.

Щоденне спілкування з дітьми поставило перед директором велику кількість педагогічних проблем, які вимагали теоретичного осмислення, практичної перевірки. Він вивчає засоби підвищення грамотності та успішності учнів, замислюється над удосконаленням форм навчання, над взаємозв'язком між умовами й результатами навчання. Свої міркування оприлюднює на сторінках спочатку районної та обласної преси, а згодом у республіканських і всесоюзних засобах масової інформації.

У центрі його уваги перебувають питання організації і керівництва всією навчально-виховною роботою школи. В 1955р. Василь Олександрович захищає кандидатську дисертацію на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка “Директор школи — керівник навчально-виховної роботи”.

Творчі пошуки педагога в ці роки йшли в руслі розвитку офіційної педагогіки, яка в той час загально ставила перед собою завдання підвищення грамотності у школярів, дисципліни, ідеологічної спрямованості навчання і виховання. Але у В.О.Сухомлинського як людини творчої вони не завжди вкладалися в заплановані й продекларовані канони.

З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), що панувала в ті роки, від спрямованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, де основним засобом виховання виступала педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця. Ці ідеї найвиразніше звучать у працях: “Виховання комуністичного ставлення до праці” (1959), “Виховання радянського патріотизму у школярів” (1959), “Формування комуністичних переконань молодого покоління” (1961).

Педагог постійно у роздумах, творчому пошуку, наполегливій самовідданій праці. Його власний творчий неспокій збігся з цікавим і плідним періодом у житті Радянського Союзу. Наближався час XX з’їзду КПРС, 1956 рік, період, який дістав назву “хрущовської відлиги”, пов’язаний з частковою демократизацією суспільного життя.

“Відлига” надала могутнього стимулу творчій інтелігенції всього Радянського Союзу для розвитку ідей, що відштовхувались від особистісного вибору власних інтересів і потреб. У цей час багато вчених – філософів, психологів, педагогів-дидактів, письменників, митців починають розвивати новаторські за формами й змістом концепції, ідеї, твори мистецтва. Це були так звані “шістдесятники”, які стали провісниками процесів перебудови й демократизації суспільства кінця 80 — початку 90-х років XX ст. До них належав В.О.Сухомлинський.

Від середини 50-х до середини 60-х років Василь Олександрович розробляє свою педагогічну систему. Рушієм творчого процесу для нього стає невдоволеність наявними на той час у педагогіці і практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя змістом освіти. Це особливий етап життя педагога, час сподівання на радикальні зміни.

Він звертається до тих проблем, які раніше не були предметом педагогічної рефлексії в структурі радянської ідеології. Так, у 1961 р. виходить його книга “Духовний світ школяра”, в 1962 – “Людина

неповторна”, в 1963 — “Моральний ідеал молодого покоління”, в 1965 р. — “Виховання особистості в радянській школі”. Василь Олександрович звернувся до духовного світу особистості, до моральних її цінностей задовго до того, коли на неї звернули увагу інші педагоги.

Саме в цей період він висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою — він пише листа М.С.Хрущову, в якому не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає на нараді при ЦК КПРС з приводу організації шкіл-інтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з дворічного віку необґрунтованою і небезпечною. Він виступив також з критикою положень, що відстоювали ідею ранньої й повної професійної підготовки учнів.

Згодом, у 90-ті роки була висловлена думка про значний вплив ідей В.О.Сухомлинського на розвиток тогочасної освіти в державі. В одній із монографій зазначено: “Свої погляди В.О.Сухомлинський активно відстоював в Академії педагогічних наук, на нарадах працівників народної освіти, в періодичній пресі, їх поділяли вчителі, батьки й самі учні. Ідеї, погляди, що їх висловлював В.О.Сухомлинський, вплинули значно сильніше, ніж це прийнято вважати, на деякі положення тез ЦК КПРС і в кінцевому рахунку на прийнятий у грудні 1958 року “Закон про зміцнення зв’язку школи з життям”.

Оскільки пошуки педагога збігалися з загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні — в 1957 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, в 1958 р. присвоєно звання “Заслуженого учителя школи УРСР”, а в 1960 р. нагороджено орденом Леніна.

Але загальнодемократичні суспільні процеси поступово загальмовувалися уже в період правління М.С.Хрущова, брежнєвський режим зовсім відмовився від реформування. Більш того, “після придушення військовою силою руху за реформу комунізму в Чехословаччині в 1968 р. все

більше посилювалась репресивна політика радянських лідерів стосовно людей, які мислили неортодоксально”.

У становленні В.О.Сухомлинського як педагога-мислителя фатально далися взнаки процеси, які зводили нанівець здобутки “відлиги” початку 60-х років. Повернена в своє звичайне річище авторитарності й схоластики школа, ще більше заідеологізована й заполітизована педагогіка, догматизм духовного й морального життя поклали край офіційним пошукам у галузі педагогіки, чітко окреслили рамки, які обмежували появу й поширення нових ідей.

За такої ситуації Василь Олександрович продовжував експериментувати, що, зрештою, призвело до особистісної драми і драми його ідей, з одного боку, а з іншого — через глибокий духовний катарсис поставило поряд з видатними педагогами-гуманістами модерної доби.

У цілісному вигляді гуманістичні педагогічні ідеї В.О.Сухомлинського вперше викладені в “Етюдах про комуністичне виховання” (1967). Ось найголовніші з них: довіра й повага до дитячої особистості, погляд на навчальну діяльність школярів як на насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання, обмеження сфери впливу колективу на особистість, виховання без покарань, велика роль слова та особистості вчителя для дитини.

Ці погляди В.Сухомлинського на виховання викликали обурення з боку офіційної педагогіки; “Етюди...” були піддані нищівній критиці (Б.Ліхачов, В.Кумарін, Л.Гордін, В.Коротов), а сам Василь Олександрович звинувачений у проповіді “абстрактного гуманізму”.

Позбавлений можливостей відстоювати свою позицію в педагогічній пресі через відмову друкувати статті, в умовах цькування В.О.Сухомлинський продовжує розвивати свої ідеї в таких загальновідомих творах, як “Серце віддаю дітям” (1968 — НДР, 1969 — Україна), “Павлиська середня школа” (1969), “Народження громадянина” (1970).

Ось основні ідеї, які розвинув Василь Олександрович у цих та інших працях:

- любов до дитини;
- розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який спрямований на творчу працю:
- культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії;
- розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання й виховання (повага, заохочення, опора на позитивне, моральне покарання)
- звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості;
- розвиток ідеї “радості пізнання”, тобто емоційне сприйняття (процес навчання);
- демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо).

Ці положення були підпорядковані ідеї комуністичного виховання. При цьому комунізм виступає у В.О.Сухомлинського як суспільство щасливих, гармонійно розвинених людей, де панують високоморальні відносини, утверджується соціальна справедливість, розвивається висока духовність. Водночас він говорить і про суспільні вади. Суперечності, що виникають між запланованими виховними впливами і стихійним впливом довкілля, сільський учитель називає “педагогічним дисонансом” і наголошує: “Чим різкіший дисонанс між передбаченими, навмисними засобами виховання й засобами ненавмисними, які являють собою середовище для формування суспільних інстинктів людини, тим важче виховувати, тим важче формувати те, що в практиці зветься голосом совісті”.

Особливу увагу педагог приділяє ідеї самоцінності й неповторності, талановитості кожної дитини, вільному розвитку особистості в педагогічно продуманих умовах; включенню соціального середовища в сферу педагогічних впливів; природному вихованню (в єдності з природою) як головному чиннику формування людини — її розуму, почуттів, емоцій (“уроки мислення на природі”, “школа під голубим небом”, “школа радості”); організації переживання дітьми нагромадженого досвіду; висуненню слова вчителя як провідного засобу виховання особистості; відмові від колективних засобів впливу на особистість, особливо коли йдеться про проступок; розробці комплексної програми “виховання красою” людини, природи, вчинку; введенню статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу; вирішенню проблеми біологічного і соціального на користь двофакторного впливу (врахування, крім соціальних чинників, фізичного стану, статі, спадковості, рівня розвитку здібностей).

В останній період життя В.О.Сухомлинський все голосніше та емоційніше обстоює народні імперативи й цінності, спирається на українську етнопедагогіку, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки. Розширюючи педагогічний простір, він починає сам створювати для павлівських дітей казки, оповідання, притчі, які лежать у площині української ментальності, українського світосприйняття, й широко застосовує їх у навчально-виховному процесі.

У ці роки Василь Олександрович з особливим значенням говорить про роль рідної мови у вихованні, пристрасно й палко освідчуючись їй у любові (“Слово рідної мови” (1965); “Джерело невмирущої криниці” (1970)).

Гуманістичні ідеї В.О.Сухомлинського, які глумливо відкидалися консервативним крилом офіційної педагогіки, з ентузіазмом і радістю сприймалися вчителями, батьками, широкою педагогічною громадськістю. Павлівська школа, якою керував і де експериментував педагог, поступово

перетворювалася в педагогічну “Мекку” — до неї їхали не лише з України та багатьох інших куточків СРСР, а й із-за кордону.

Позиції В. О. Сухомлинського підтримували й деякі офіційні особи, зокрема перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення Василя Олександровича до національних витоків. Саме завдяки цьому його було нагороджено в 1968 р. золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці та другим орденом Леніна.

Зірка Василя Олександровича згасла на злеті — на 52 році життя. Він був сповнений задумів, мрій, творчих пошуків. Про це свідчать твори, що побачили світ у 70-ті роки: “Методика виховання колективу” (1971), “Розмова з молодим директором школи” (1973), “Листи до сина” (1978). В них він розширює і поглиблює свої гуманістичні ідеї у напрямі розвитку духовності, яка, за переконанням педагога, опосередковує всі інші риси особистості.

Останні праці – “Як виховати справжню людину” (1989), “Хрестоматія з етики” (1990) – присвячені формуванню духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей. В.О.Сухомлинський ввів етику в структуру педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Він вибудовує виховний процес як прищеплення “культури почуттів”, “культури бажань” краси і любові, створює “філософію для дітей”, основою яких виступають написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книги “Як виховати справжню людину”.

При цьому офіційна риторика щодо комуністичного виховання у педагога залишається, але вона відступає на другий план, а весь педагогічний простір заповнюється екзистенційно спрямованою “педагогікою серця”.

Як учений Василь Олександрович, на відміну від багатьох його сучасників і попередників, був учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де випробовувалися педагогічні ідеї

і до якої зверталася мисляча інтелігенція. Нарешті, В.О.Сухомлинський впливав на поширення власних педагогічних поглядів і своїм способом життя, і власною моральністю. Його особистість була незвичною для педагогічної науки того часу: виходець із села, аскетизм і скромність у роботі й побуті, невтомність у праці надавали ідеям Василя Олександровича особливої ваги і звучання.

В останніх працях В.О.Сухомлинський розмірковує над проблемами в загальному гносеологічному сенсі: “що таке людина?”, “яке її призначення?” — і намагається дати відповіді на них засобами педагогічної науки. Він дедалі більше говорить про такі прості й необхідні для кожної людини і суспільства речі: про добро й милосердя, про смисл життя і правильне ставлення до смерті, про зло і його подолання, про необхідність гармонії в людських стосунках, про любов, про жінку-матір — основу людського життя.

Після 1970 р. почався новий етап біографії педагога — “життя після смерті”. Це стосується його 48 книг, 500 наукових статей, більше як 1500 оповідань і казок для дітей. Спадщина В.О.Сухомлинського розійшлася по всьому світу, живе своїм життям. На початок ХХІ ст. вийшло 65 його творів накладом близько 15 млн примірників. Вони перекладені на 59 мов народів світу. Найпопулярніша книга “Серце віддаю дітям”, яку жодне видавництво не хотіло публікувати й видруковано в 1969 р. тільки тому, що вона вийшла роком раніше в НДР, має 55 видань на 32 мовах народів світу.

Ідеї В.Сухомлинського, які не знайшли свого повного втілення, значно вплинули на подальший розвиток педагогічної науки і практики: їх було покладено в основу широкого руху “педагогіки співробітництва”, популярного наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. Ці ідеї ввійшли органічною частиною в сучасну реформовану початкову школу України, за ними працюють різні навчальні заклади, проводяться щорічні Всеукраїнські педагогічні читання “Василь Сухомлинський і сучасність”.

Педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського глибоко вивчається в Україні, Росії, багатьох країнах світу. Створена і активно працює Українська асоціація імені Василя Сухомлинського (1991), Міжнародне товариство послідовників Сухомлинського (Німеччина, Марбур, 1990), Всекитайське товариство прихильників В.Сухомлинського (1998). У Павлиській середній школі, що носить його ім'я, з 1975 р. функціонує педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського.

Друкується за виданням:

Сухомлинська О.В. Василь Сухомлинський // Українська педагогіка в персоналіях: У 2-кн. 2: Навчальний посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 380 – 387.

Завдання 9. Прочитавши статтю В.Федяєвої “Антрополого-гуманістична концепція сімейного виховання В.Сухомлинського”, дайте відповіді на такі питання: Наскільки сімейна педагогіка В.Сухомлинського відповідає потребам і вимогам сьогодення. Чи може сьогодні існувати така співпраця школи і сім’ї? Якщо ні, то чому?

Антрополого-гуманістична концепція сімейного виховання В.Сухомлинського

Процеси перебудови і оновлення, які торкнулися всіх сфер життя в Україні, не могли не вплинути на систему освіти, навчання і виховання підростаючого покоління. Демократизація всіх сторін суспільного життя закономірно веде за собою підвищення соціального і особистісного статусу освіти, визнання її пріоритету, високої життєвої цінності. Педагогічні новації в цій галузі спрямовані на підвищення якості середньої та професійної освіти, на використання таких важелів впливу, які б відповідали потребам

сьогодення і сприяли входженню української держави до світового, економічного і культурного простору.

З огляду на ці реалії сучасності великого значення набули не лише пошук і використання нових напрямів, шляхів, технологій формування особистості, але й застосування навчально-виховного потенціалу тих складових цього процесу – виховання жітей у сім'ї – яким до останнього часу у педагогіці не приділялося належної уваги.

Причини недооцінки певною мірою можна пояснити тим, що у радянський період перевага надавалась суспільному вихованню, яке здійснювалося широкою мережею державних дошкільних, шкільних та позашкільних закладів, громадськими організаціями та об'єднаннями і, насамперед, піонерськими та комсомольськими організаціями. Роль сім'ї як природного осередку і першооснови виховання принижувалася. Це негативно позначилося на розробці теоретичних і практичних питань сімейної педагогіки, гальмувало процес організації педагогічного всеобучу батьків, впровадження ідей етнопедагогіки з проблем сімейного виховання та історичного наукового доробку вітчизняних учених з відповідних питань.

Сьогодні назріла необхідність із сучасних позицій переосмислити і повному оцінити роль сімейного виховання і навчання в загальній системі освіти, розкрити його резерви і можливості, піднести розробку його теоретичних і практичних проблем на вищій щабель.

Орієнтація на педагогічні цінності сім'ї в наш час скеровує державну політику в галузі освіти і виховання молоді. У програмних документах про школу, наукових концепціях сімейного виховання чітко прослідковується тенденція на визнання зростаючої ролі сім'ї у формуванні особистості. Ускладнюються і розширюються функції сім'ї як основного осередку суспільства, країни і нації, першооснови навчання і виховання. У громадському правовому суспільстві сім'я виступає не лише як головний інститут первинної соціалізації особистості, а також як окрема приватна сфера життя людини, в якій вона реалізує свої найважливіші права і свободи,

інтереси якої, відповідно є пріоритетними для суспільства, такими ж, як державні й політичні. Таким чином, виховання дитини в сім'ї стає одним із природніх прав, гарантованих державою не тільки економічними, юридичними засобами та формами, але й організаційно-методичним і науково-теоретичним забезпеченням. Однією з умов успішного вирішення завдань виховання і навчання дітей у сім'ї є конструктивне вивчення вітчизняного науково-педагогічного досвіду з цих питань.

Звернувшись до сім'ї й сімейного виховання в історико-педагогічному аспекті змушує те, що виховання і навчання дітей у сім'ї в різні історичні періоди української держави були дискусійними, знаходили відображення у науковому пошуці філософів, соціологів, психологів, юристів, педагогів. Так, 30 – 60 ті роки ХХ століття характеризувалися тим, що у вітчизняній педагогічній науці питання прав дитини, її виховання у сім'ї, школі розглядалося “через авторитарну, догматичну спрямованість, пряму репродукцію стилів життя, образів мислення в партійно-класових канонах мислення і дії” [5, с.17].

У середині ХХ століття в Україні суспільно-державні форми виховання посіли провідні позиції: сім'я жила за законами соціалістичної країни. Колективні стосунки визначали устрій сім'ї й сімейного виховання. Соціально-політичні та економічні перетворення в країні активізували проблему розробки теорії і методики соціалізації дитини. Нові історичні умови розширили спектр питань, які стали об'єктом педагогічних досліджень: методологічні основи радянської педагогіки; актуальні питання дидактики, організація навчально-виховної роботи у школах-інтернатах та групах подовженого дня; педагогічна майстерність вчителя, методика викладання окремих дисциплін, сімейне виховання.

Якісно новим етапом у визначенні ролі сім'ї у вихованні дитини в Україні стала середина 60-х років ХХ століття.

У конкретно-історичних умовах, що склалися, В.О.Сухомлинський глибоко проаналізував діалектику педагогічного процесу. Особливе місце у

педагогічній системі великого вченого посідають питання гармонізації виховних впливів, створення і наповнення новим змістом системи шкільно-сімейного виховання, єдність роботи школи, сім'ї і громадськості з розумового, трудового, морального, естетичного та фізичного виховання дітей. У своїх численних педагогічних працях, нарисах, оповіданнях учений-педагог звертався до проблем сімейного виховання, батьківської педагогіки, на терені яких закладаються основи особистості; формуються характер молоді людини, моральні почуття, поведінка, громадська зрілість. У різнобічній науковій творчості В.О.Сухомлинського проблема сімейного виховання була предметом постійного наукового пошуку та уваги, результатом чого стали праці, в яких розглядаються соціальні, психолого-педагогічні, правові, морально-етичні та навчально-методичні аспекти проблеми сімейного виховання.

Його роботи “Серце віддаю дітям”, “Народження громадянина”, “Павлиська середня школа”, “Духовний світ школяра”, “Батьківська педагогіка” та інші отримали визнання світової науково-педагогічної і батьківської громадськості.

Теоретичні положення та науковий доробок ученого знайшли втілення в його практичній та організаторській діяльності з питань педагогічного батьківського всеобучу, у повсякденній роботі з батьками й учителями в Павлиській школі, у вихованні власних дітей. Ним розроблена ціла методика сімейного виховання, яка реалізована в практиці роботи В.Сухомлинського і його колег, у діяльності школи, вчителів, батьків, науковців, державних управлінських органів освіти. Усі праці видатного педагога пронизані ідеєю виховання патріота своєї Батьківщини, громадянина з великої літери.

У той час, коли офіційна педагогіка реалізацію завдань виховання учнівської молоді пов'язувала переважно з діяльністю школи і вчителя, В.Сухомлинський стверджував необхідність активної участі сім'ї у подоланні труднощів шкільного виховання, доводив, що всі вони сягають своїм корінням у сім'ю.

Результати аналізу науково-педагогічних праць В.Сухомлинського з питань сімейного виховання, опублікованих на сторінках вітчизняних газет і журналів (“Радянська Україна”, “Семья и школа”, “Литературная газета”, “Сільські вісті”, “Правда”, “Робітнича газета”, “Правда України”) засвідчує, що всі вони містять концептуальні положення батьківської педагогіки, визначають теоретичні та практичні засади навчання і виховання дітей у сім’ї, основні чинники і засоби реалізації їх завдань.

У своїх концептуальних положеннях відомий учений виходив із того, що успіху у вихованні дітей та молоді можна досягти тільки спільними зусиллями сім’ї, школи і громадськості: “шкільно-сімейне виховання не тільки дає змогу добре виховувати молоде покоління, а й одночасно є дуже важливою умовою вдосконалення морального обличчя сім’ї, батька і матері. Без виховання дітей, без активної участі батька і матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сама сім’я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий моральний прогрес суспільства” [9, с.13].

Слід зазначити, що творча думка педагога постійно розвивалась, збагачувалась, поглиблювалась, вибудовувалась цілісна концепція сімейного виховання

В.О.Сухомлинський розглядав не окремі аспекти сімейної педагогіки, а теоретично обґрунтував і практично втілював у педагогічному процесі антрополого-гуманістичну концепцію сімейного виховання.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що “концепція – система взаємопов’язаних ідей, висновків, закономірностей і сутності педагогічного процесу, принципах її організації та методах реалізації, яка базується на певній теоретико-методологічній основі і практичному досвіді”.

Зважаючи, що виховання дітей у спільній діяльності сім’ї, школи та громадськості є антрополого-гуманістичною концепцією, ми виходили з

того, що “педагогічна антропологія – система педагогічних поглядів, яка ґрунтується на даних наук про людину.

Вперше термін “педагогічна антропологія” ввів К.Д.Ушинський. Він стверджував, що педагогіка, маючи справу з реальною людиною, повинна ґрунтуватися на всебічному її пізнанні. З положенням К.Д.Ушинського про необхідність вивчення людини в конкретній життєвій ситуації пов’язана його ідея народності виховання, яка полягає в тому, що система виховання повинна враховувати специфічні особливості історії і розвитку даного народу”

Гуманізм – система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність. Для В.О.Сухомлинського такою цінністю були діти. Його праці – яскраве свідчення того, що педагогіка Сухомлинського – педагогіка гуманізму.

Він вперше він в українській педагогіці обґрунтовує неповторну педагогічну систему, яка базується на принципах гуманізму; визнання дитини вищою цінністю; на практиці доводить, що досягти мети і розв’язати завдання виховання дітей, громадянина, патріота своєї Батьківщини можливо лише за умов творчої діяльності та колективної взаємодії педагогів-однодумців, учнів та їх батьків.

Усупереч сучасній йому вузькій заідеологізованій трактовці цілей і завдань сімейного виховання, В.О.Сухомлинський стверджує необхідність розширення діапазону виховної дії сім’ї, пов’язує подальший розвиток суспільного виховання молоді з суттєвим підвищенням ролі батьків у цьому процесі. Йдеться не про епізодичну допомогу школі з боку сім’ї, а про комплекс спільних цілеспрямованих дій школи і сім’ї на особистість, про те, щоб сімейне виховання відіграло відповідальну роль у цьому процесі, про те, щоб піднести його на такий рівень, за якого воно повною мірою спроможне буде виконувати свій почесний обов’язок перед суспільством.

Вибудовуючи свою антрополого-гуманістичну концепцію сімейного виховання, В.О.Сухомлинський виходив з ідей соціокультурного підходу, з необхідності врахування особливостей конкретно-історичного періоду

розвитку країни, рівня реального впливу на педагогічний процес нормативно-законодавчої бази партійних та державних органів, управлінських структур, а також із стану справ в освіті України, умов та мети навчання і виховання дітей у сім'ї, школі, позашкільній системі навчання та виховання.

В.О.Сухомлинським побудована цілісна антрополого-гуманістична концепція сімейного виховання теоретико-методологічну основу якої становить педагогічна антропология: соціальна педагогіка і психологія, їх підходи до соціалізації дитини, вчення про педагогічний процес і єдність завдань навчання, виховання та розвитку дитини в сім'ї і школі.

В.О.Сухомлинський розробив і апробував систему виховних впливів, у педагогічному просторі якої широко представлені й обґрунтовані:

- мета і завдання сімейного виховання;
- педагогічні цінності і принципи виховання дітей у сім'ї;
- напрями і шляхи реалізації завдань сімейного виховання;
- зміст морального, розумового, трудового, естетичного виховання дітей у сім'ї;
- методи, засоби, педагогічна технологія, організація родинного виховання;
- форми взаємодії сім'ї, школи, громадськості, особистості.

В.О.Сухомлинський глибоко дослідив соціальні умови, мету і принципи сімейної педагогіки, науково обґрунтував зміст і методи, засоби і прийоми ефективного виховання дітей. Він перший у вітчизняній науці порушивнепрості питання, які стосувалися оцінки стану сім'ї, її майбутнього, ролі і місця сім'ї у суспільному вихованні, розкриває значення народних традицій сімейної педагогіки, доводить необхідність збереження соціальних і морально-психологічних аспектів материнства і батьківства; організації системи педагогічної освіти батьків, використання виховних цінностей сім'ї.

В.О.Сухомлинський не протиставляв сімейне виховання шкільному, а стверджував важливість поєднання їх виховних зусиль. Він розглядав сім'ю як первинний інститут соціалізації дитини, що сприяє становленню

громадянського суспільства, яке гарантує соціальні права батьків і дітей, здійснює охорону материнства, забезпечує умови повноцінного сімейного виховання. В.О.Сухомлинський перший у педагогіці обґрунтував питання цінностей сім'ї і на їх основі визначив провідні засади виховання дітей у сім'ї.

У своїй концепції мету і завдання сімейного виховання вчений поєднував не тільки із загальними завданнями побудови соціалістичного суспільства, але й виводив їх, виходячи з природи дитини, яка спонтанно передбачає цілісний, всебічний, гармонійний її розвиток.

Визначаючи мету, зміст і методи сімейного виховання та навчання, В.О.Сухомлинський виходив із того, що виховання дітей у сім'ї відповідає:

- природі дитини;
- єдиним педагогічним вимогам сім'ї,
- потребі психолого-педагогічної підготовки батьків;
- єдності вимог сім'ї, школи, громадськості;
- повазі до особистості дитини у поєднанні з психолого-педагогічним обґрунтуванням вимогливості;
- вихованню у колективі;
- педагогічному стимулюванню саморозвитку дитини;
- вихованню красою;
- врахуванню вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Відповідно до цього зміст сімейного виховання передбачає розвиток у дитини фізичних сил, сенсорних і розумових здібностей, моральних і суспільних, громадянських і політичних переконань. Враховуючи природу дитини, В.О.Сухомлинський науково обґрунтував використання таких методів, засобів і прийомів виховання: бесіда, переконання, приклад дорослих, заохочення, покарання, дитячі ігри. Розроблена педагогом програма навчання і виховання дітей у дошкільній групі, закладена основа розвитку методики дошкільного навчання дітей у сім'ї.

Таким чином, В.О.Сухомлинський “ще в 60-ті роки не тільки відкрив нову сторінку в розвитку вітчизняної педагогіки, а й зробив значний внесок у розв’язання проблеми шкільно-сімейного виховання”, створив у середині ХХ століття цілісну антрополого-гуманістичну концепцію сімейного виховання та навчання.

Відтак аналіз педагогічного доробку В.О.Сухомлинського в галузі сімейного виховання дає змогу стверджувати, що його ідеї мають велике теоретичне, історико-культурне і практичне значення для розв’язання сучасних проблем сімейної педагогіки: В.О.Сухомлинський – фундатор наукової галузі – сімейної педагогіки, яка сьогодні досить інтенсивно розвивається, є новим навчальним предметом у педагогічних навчальних закладах. Становлення її як самостійної галузі наукового знання, почалося порівняно недавно, але інтенсивний розвиток її дає підставу для висновку, що науково-педагогічна спадщина В.О.Сухомлинського, наукові і практичні здобутки видатного педагога і очолюваного ним педагогічного колективу – основа сімейної педагогіки і домашнього виховання, і вони варті того, щоб стати предметом окремого дослідження.

Друкується за виданням:

Федяєва В.Л. Антрополого-гуманістична концепція сімейного виховання В.Сухомлинського // Педагогічні науки: Зб. наук. праць. – Вип. XXXV. – Херсон. – 2003. – С.312-316.

Блок контролю та самоконтролю

Завдання 1. Користуючись наведеним списком літератури, вивчіть педагогічну систему (Я.Коменського, Й.Песталоцці, А.Дістервега, К.Ушинського, А.Макаренка, В.Сухомлинського тощо за власним вибором) і проаналізуйте її за схемою:

1. Автор педагогічної системи.
2. Головна ідея педагогічної системи.
3. Мета педагогічної системи.
4. Зміст педагогічної системи.
5. Особливості діяльності вчителя.
6. Особливості діяльності учня.
7. Особливості спілкування у межах системи.
8. Особливості взаємодії з навколишнім середовищем (форма звіту вільна).

Примітка: Самостійна науково-творча робота є обов'язковою для всіх студентів.

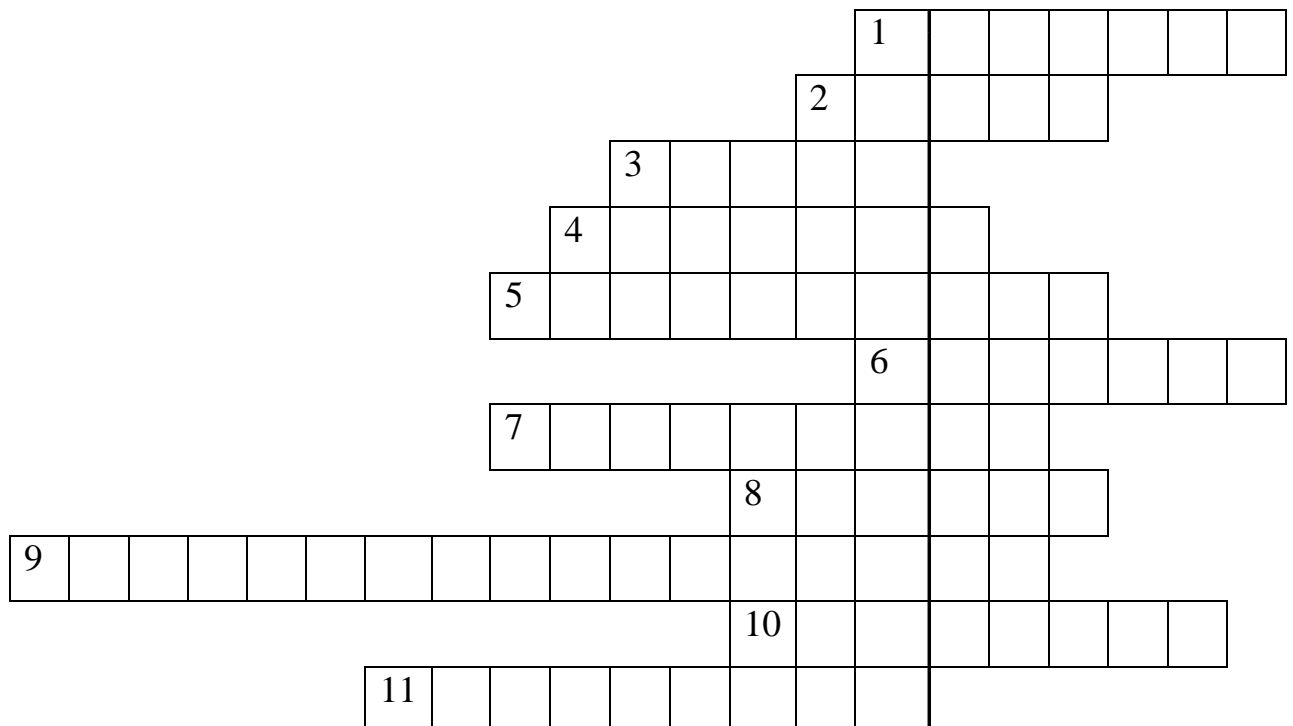

Завдання 2. Прочитавши книгу В.Сухомлинського “Сто порад вчителю”, розгадайте кросворд.

Завдання до кросворду:

- 1) Головний рушій самовиховання.
- 2) Складова частина всієї системи виховання.
- 3) Засіб, за допомогою якого варто знімати роздратування.
- 4) Основне джерело розвитку мислення дитини.
- 5) Мета навчання.
- 6) Важливий засіб розумового виховання “важких учнів”.
- 7) Засіб, що розвиває творче мислення, уяву.
- 8) Один із інструментів виховання.
- 9) небезпечна недуга душі, яка позначається і на серці, і на нервах.
- 10) Невичерпне джерело творчої енергії, нервових сил, здоров’я вихователя й вихованця.
- 11) Загальний принцип розумової праці школярів.

Ключове слово – моральна якість вчителя.

Завдання 3. Тести

1. В.Сухомлинський розпочав свою діяльність учителем
  - а) математики;
  - б) географії;
  - в) рідної мови і літератури;
  - г) фізичної культури.
2. В.Сухомлинський сформулював 14 законів
  - а) порядності;
  - б) дружби;
  - в) дисципліни;
  - г)патріотизму.
3. Як Павлиський педагог називав виховання дітей 6-10 років?
  - а) Куточок Мрії;
  - б) Школа Сердечності;
  - в) Школа Радості;
  - г)Сад здоров'я.
4. Продовжіть думку В.Сухомлинського: “Навчати потрібно безпосередньо ...
  - а) у джерел думки і слова;
  - б) на природі;
  - в) у грі;
  - г) в школі.
5. Яким чином педагог уникав одноманітності під час уроків?
  - а) розповідав казки;
  - б) пропонував малювати почуте;
  - в) проводив фізкультхвилинки;
  - г)влаштовував прогулянку.
6. Продовжіть думку В.Сухомлинського: “Щоб добре знати дітей, потрібно добре знати ...
  - а) психологію;

- б) фізіологію;
- в) сім'ю;
- г) педагогіку.

7. Що, на думку В.Сухомлинського, найкраще дисциплінує мислення, виховує зосередженість і розвиває пам'ять?

- а) письмо;
- б) розв'язування задач;
- в) читання віршів напам'ять;
- г) гра в шахи.

8. В.Сухомлинський був прихильником:

- а) класно-урочної системи навчання;
- б) дальтон-план;
- в) бригадно-лабораторного методу;
- г) белл-ланкастерської системи.

9. Суб'єкти педагогічної системи В.Сухомлинського:

- а) середовище, батьки, школа;
- б) учень, учитель, сім'я;
- в) громадськість, директор, батьки.

10. В.Сухомлинський – автор творів:

а) “Розмова з молодим директором школи”, “Сто порад вчителю”, “Керівництво до освіти німецьких вчителів”;

б) “Думки про виховання”, “Серце віддаю дітям”, “Павлиська середня школа”;

в) “Сто порад вчителю”, “Серце віддаю дітям”, “Народження громадянина”.

11. Книга, що узагальнює багаторічний досвід навчально-виховної роботи авторської школи В.Сухомлинського:

- а) “Серце віддаю дітям”;
- б) “Народження громадянина”;
- в) “Павлиська середня школа”.

Науково-дослідна робота

(науково-творче завдання)

ТЕМАТИКА КУРСОВИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ 2-3 КУРСІВ

1. В.Сухомлинський – видатний педагог ХХ століття.
2. Ідеї В.Сухомлинського в практиці роботи сучасної школи.
3. Вклад В.Сухомлинського в сучасну педагогіку.
4. Проблеми формування всебічно розвиненої особистості в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
5. Освітньо-виховні ідеї В.Сухомлинського в контексті сучасності.
6. Соціально-психологічна спрямованість педагогіки В.Сухомлинського.
7. В.Сухомлинський і проблеми особистісно орієнтованого навчання і виховання в сучасній школі.
8. Етнопедагогіка основи творчої спадщини В.Сухомлинського.
9. Народознавчий зміст педагогіки В.Сухомлинського і проблеми національної освіти.
10. В.Сухомлинський про формування творчого потенціалу вчителя, учня.
11. Вклад В.Сухомлинського в сучасну педагогіку.
12. В.Сухомлинський і актуальні проблеми гуманізації сучасної школи.
13. Використання ідей В.Сухомлинського у вихованні любові до природи.
14. Проблеми мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів у педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
15. Ідеї формування екологічної культури школярів у педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
16. Проблеми естетичного виховання школярів у педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
17. Школа як виховна система в контексті ідей і досвіду практичної діяльності В.Сухомлинського
18. Проблема здоров'я і фізичного розвитку дітей у спадщині В.Сухомлинського і сучасній школі.

19. Ідеї самовиховання у педагогічній спадщині В.Сухомлинського
20. В.Сухомлинський про необхідність виховної взаємодії школи і сім'ї у процесі виховання учнівської молоді.
21. Родинне виховання в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
22. В.Сухомлинський про шляхи формування моральних цінностей сім'ї.
23. В.Сухомлинський про систему духовно-морального виховання школярів.
24. В.Сухомлинський про планування роботи школи, директора.
25. В.Сухомлинський про проблеми сільської школи.
26. Проблеми виховання загальнолюдських цінностей в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
27. Василь Сухомлинський у зарубіжній педагогіці.
28. В.Сухомлинський про виховання особистості в колективі.
29. В.Сухомлинський про патріотичне виховання.
30. В.Сухомлинський і народна педагогіка.
31. В.Сухомлинський про мистецтво сімейного виховання.
32. Педагогічна і літературна спадщина В.Сухомлинського.
33. В.Сухомлинський про казку як засіб виховання любові до рідної мови.

ТЕМАТИКА ВИПУСКНИХ РОБІТ

(за тематикою читань)

1. Ціннісна основа морального виховання В.Сухомлинського.
2. Досвід управління школою в педагогічній системі В.Сухомлинського.
3. Педагогічна спадщина В.Сухомлинського в наукових дослідженнях.
4. В.Сухомлинський – спадкоємець гуманістичної традиції.
5. В.Сухомлинський про особливості виховання дівчат як майбутніх матерів.

6. Освітньо-виховні ідеали В.Сухомлинського в контексті сучасності.
7. Особистісно-орієнтована шкільна освіта в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
8. Батьківська педагогіка В.Сухомлинського в контексті сьогодення.
9. Особистість учителя в педагогічній спадщині В.Сухомлинського.
10. Педагогіка В.Сухомлинського як цілісна виховна система.
11. Проблема свободи і відповідальності у виховній системі В.Сухомлинського.
12. Дидактика В.Сухомлинського в контексті сьогодення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376с.
3. Кузьмина Н.В. Понятие “педагогической системы” и критерии ее оценки // Методы системного педагогического исследования / Под. ред. Н.В.Кузьминой. – Л.: ЛГУ, 1980. – С. 12.
4. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України Ярмаченка М.Д. – К.: Педагогічна думка, 2001.
5. Рындак В.Г. Уроки Сухомлинского (издание второе, дополненное). – М.: Педагогический вестник, 2003. – 340с.
6. Сухомлинська О.В. Василь Олександрович Сухомлинський (1918-1970) // Українська педагогіка в персоналіях: У 2-кн. 2: Навч. посібник / За ред.О.В.Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 380-387.
7. Сухомлинський В.А. План работы Павлышской средней школы на 1970-1971 учебный год. Машинопись 1970 год. ЦДАВОВУ ф. 5097, оп. 1 , спр. 930. – 108 арк.
8. Сухомлинський В.О.Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. —т.1. — С. 55-206.
9. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. —т.1. — С.209-400.
- 10.Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. — Т.1. — С.403-637.
11. Сухомлинський В.О. Формування комуністичних переконань // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. —т.2. — С. 7-146.
- 12.Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. — Т. 3. — С.283-582.

13. Сухомлинський В.О. Павліська середня школа // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1976. — т. 4. — С.7-390.
14. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. — К.: Рад. школа, 1978. — 263 с.
15. Сухомлинский В.А. Книга о любви / Составитель А.И.Сухомлинская, Л.В.Голованов. — М.: Мол. гвардія, 1983. — 191с.
16. Сухомлинський В.О. Вправляння – один з методів виховання свідомої дисципліни // // Вибрані твори: в 5т. — К.: Рад. школа, 1977. — т. 5. — С.16-29.
17. Сухомлинський В.О. Моя педагогічна система: [З неопублікованої книги „Педагогічна культура”] // Радянська школа – 1988. - №6. – С.87–91; №7. – С. 79-84; №8. – С. 87-91; №9. – С. 86-91.
18. Федяєва В.Л. Антрополого-гуманістична концепція сімейного виховання В.Сухомлинського // Педагогічні науки: Зб. наук. праць. – Вип. XXXV. – Херсон. – 2003. – С.312-316.
19. Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы ... – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989 – 815с.

Додатки

МОЯ ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА***Учитель і діти***

Педагогіка всіх часів і народів надавала виняткового значення особі вчителя, його ролі у розумовому, естетичному і моральному вихованні майбутнього громадянина. В наші дні роль особи вчителя підноситься вище, ніж будь-коли.

Ми вступаємо нині в той період суспільного розвитку, коли, за словами К.Маркса, починається розвиток людських сил і здібностей як самоціль. Метою всього, що робиться, твориться, будується, стверджується є Людина. Виховання людини – найпочесніша й найскладніша діяльність. У кожний історичний період розвитку суспільства створювались педагогічні системи, покликані до життя потребами й інтересами панівних класів. Володарем матеріальних і духовних багатств нашого суспільства є людина, вона – пан і повелитель. Тому педагогічна система сучасного виховання цілком підпорядкована розвиткові сил і здібностей людини як самоцілі суспільного розвитку.

В поняття педагогічна система я включаю всю багатогранність, сукупність методів і прийомів виховного впливу педагога на колектив і особу вихованця з метою виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Педагогічна система – це втілення положень і узагальнень педагогічної теорії в конкретних стосунках педагога з вихованцями, в повсякденному їх спілкуванні в найрізноманітніших сферах духовного життя, активної діяльності. Педагогічна система є живої творчістю живої людини – вихователя. Враховуючи те, що особа вихователя має широкі можливості для індивідуальної творчості у виховному впливі на колектив і особистість вихованця, отже, вдосконалення педагогічної майстерності безмежне, у кожного справжнього майстра створюється своя педагогічна система.

Педагогічна система – це, образно кажучи, жива особистість справжнього майстра, це те притаманне тільки йому, що відрізняє майстерність і мистецтво його виховного впливу від майстерності й мистецтва виховного впливу інших справжніх майстрів.

Педагогічна система завжди ґрунтується на системі поглядів і переконань учителя, які не є механічним повторенням педагогічної теорії, а містять у собі щось глибоко індивідуальне.

Педагогічна система охоплює всі сфери спілкування педагога з колективом і особою учня — урок, інші багатогранні засоби передачі інтелектуальних багатств від старшого до молодшого покоління, позакласна робота, виконання громадянських обов'язків, суспільно корисна праця. Всеосяжність діяльності, яку охоплює педагогічна система, застерігає від механічного перенесення в педагогічну систему істин дидактики і теорії виховання. Педагогічна система — це передусім вплив особистості вчителя на думку, почуття, волю живого школяра—активної, діяльної сили виховного процесу. Ефективність педагогічної системи залежить від того, наскільки органічно поєднується вплив особи педагога з самовихованням школярів.

Моя педагогічна система склалася протягом тридцяти років роботи в школі. Вона виходить з таких принципів:

1. Найвищою цінністю, що визначає весь смисл і спрямованість виховання, багатогранність виховного впливу педагога і його єдність з самовихованням, є людина.

2. Вплив особи вихователя на колектив і особистість вихованця залежить головним чином від гармонійної єдності моральної культури, духовного багатства, багатогранності інтересів вихователя.

3. Виховний вплив особи вихователя не є чимсь спеціально створеним, організованим для того, щоб виховувати. Вихователь впливає на вихованця остільки, оскільки їх — вихователя і вихованця — об'єднує спільність духовних інтересів, спільність багатогранної діяльності.

4. Ефективність впливу особи вихователя залежить від того, наскільки

глибоко він розуміє дитинство як особливий період розвитку людської особистості — з притаманними тільки дитинству особливостями мислення, емоціонального життя, світосприймання, взаємовідносинами в колективі.

5. Вихованець є найближчим помічником педагога в здійсненні складного, багатогранного процесу виховання. Внутрішні духовні сили вихованця — його бажання, прагнення, ідеали — це нічим не замінимо, могутнє джерело виховання. Наймудрішим є той вихователь, якому вдалося досягти того, що його вихованець сам виховує себе.

Такі принципи моєї педагогічної системи. Перейду до характеристики впливу особи вихователя.

Знаменні явища нашого часу і особа педагога

Є ряд знаменних явищ періоду розвитку нашого суспільства, які треба обов'язково враховувати, щоб зробити правильні висновки про вплив особи педагога.

Найголовніше і найзначніше з цих явищ—це глибоке проникнення в усі сфери суспільного життя, в свідомість кожного громадянина тієї істини, що людина — найвища цінність, а всебічний розвиток особистості стає нині самоціллю. Не може бути жодного члена суспільства, який би вступив у життя обділеним духовними багатствами. Не може бути недоучок, людей, які в роки отрочтва і ранньої юності не визначили чітко свого майбутнього життєвого шляху. Проголошення людини найвищою цінністю означає передусім, що школа мусить розкрити буквально перед кожною молодою людиною ту сферу творчості, в якій повністю розквітнуть її сили й здібності, в якій вона відчуватиме повноту щастя творення, щастя матеріалізації своїх здібностей, щастя бачення самої себе в результатах своєї праці. Дух турботи про людину як найвищу цінність мусить пронизувати все життя школи, взаємовідносини вчителя з вихованцями.

Принцип “людина є найвищою цінністю” може бути практично здійснений лише за умови винятково чуйного, дбайливого підходу до людської індивідуальності кожного вихованця. Далеко не кожен вихованець може “відкрити порох”, виявити успіхи в теоретичному мисленні, стати математиком/чи фізиком, філологом чи істориком. *Але кожен вихованець є людиною.* Кожну ж людину можна порівняти з тисячогранним алмазом, у якому десь є особлива грань — якщо вміло знайти її й відшліфувати, весь алмаз засяє чудовим сяйвом людського таланту: в чомусь одному, в якійсь одній сфері творення людина мусить стати талановитим творцем — талановитим хліборобом чи талановитим механіком, слюсарем чи тваринником. Знайти буквально в кожній людині її заповітну грань, доторкнутися до неї вмілими руками, вибрати серед численних інструментів єдино необхідний для шліфування саме цієї грані — ось у чому полягає нині висока місія педагога. Я тисячу раз переконався, що *в природі немає дитини безталанної, ні на що не здатної. Кожному можна дати щастя творення, кожного треба вивести в люди. Це перший наріжний камінь моєї педагогічної системи,— якби не він, уся система виявилася б паперовим картковим будиночком.*

Звичайно, педагог не може бути і швець, і кравець, і на дуду грець. У кожного педагога — свої інтереси й захоплення, своя творчість. Та навколо педагога вирує бурхливе життя, стикаються десятки, сотні, тисячі людських інтересів і захоплень, у самому житті — набір тих найтонших інструментів, якими шліфують алмази. Педагог мусить розвинути в собі чуття, чутливість до цих тонких інструментів. *Я маю на увазі ось що:* навколо вихованців сяють вогники людських талантів, і при світлі цих вогників можна побачити ту єдину грань кожного алмаза, в якій криється джерело щастя творення.

Другим знаменним явищем нашого часу, яке накладає відбиток на майстерність педагога, на його особу, є величезне зростання духовної культури нашого народу. Колись учитель був найкультурнішою людиною в селі, та й у місті його духовна культура могла порівнятися з духовним світом

дуже малого кола інтелігентних людей. Саме становище вчителя визначало його авторитет: йому низько кланялися, слово вчителя було для учнів законом уже через те, що сказав його вчитель.

Нині ж становище різко змінилося. У великому селі є десятки, а то й сотні людей, інтелігентність яких не нижча від інтелігентності педагога. Працювати вчителем стало набагато важче. Чи може бути авторитетною для школярів інтелектуальна сірість, безликість? Чи може бути наставником, вихователем юного серця той, хто не здатний дати більше, ніж дають інші люди, які оточують школяра? Чи може вчитель погодитися з своїм становищем інтелектуальної «пересічності» і вважати це становище неминучим? Це найпекучіші, найболючіші питання педагогічної культури. Те, що духовне багатство педагога визначає його вплив на розум і серце вихованця, є вічною істиною. Вогник може загорятися тільки від вогника. Небачене в історії зростання духовної культури народу ставить перед педагогом нові, великі вимоги. *Серед вогників інтелектуальної культури, які сяють навколо школяра, вчитель мусить бути найяскравішим вогником — це другий наріжний камінь моєї педагогічної системи.*

У мене тридцять п'ять вихованців, і якби кожен з них прочитував щодня по одній книзі, то й тоді б у моїй особистій бібліотеці вистачило б книг на десять років для читання всіма вихованцями. Учитель не може бути “на всі руки майстром”, але в ньому мусить горіти яскравий світоч інтелектуальної культури, любові і ніколи невдоволеної жадоби знань. Про це ще ми будемо говорити неодноразово, бо в духовній культурі вчителя — запорука впливу його особи на особу школяра.

У житті нерідко бувають такі явища: вчитель напружує всі зусилля для того, щоб взяти під свій вплив підлітка з нелегкою долею. Але всі зусилля педагога виявляються марними: хлопець випадає з-під його впливу; сильнішими виявляються люди, які оточують підлітка поза школою; чинять на нього небажаний вплив. Чому так буває? Тому, що серед усіх інструментів

виховного впливу на підлітка у педагога не вистачає найголовнішого інструмента — духовного багатства, інтелектуальної культури.

Третім знаменним явищем нашого часу, яке вносить багато нового в комуністичне виховання, ставить нові вимоги перед педагогами, є посилення ролі тонких, складних сфер духовного світу в житті особистості — думок, почуттів, переживань. Видатний радянський психіатр проф. В.М. Банщиків дійшов цікавого висновку: “Протягом тисячоліть виграш у боротьбі людини за існування визначався в основному м’язовою силою і такими грубими властивостями нервової системи, як сміливість, жорстокість, завзятість. А в останні 2-3 століття життєздатність людини залежить майже виключно від найтонших і найскладніших механізмів нервової системи. Ці ж механізми є і найбільш вразливі” (Знание — сила.— 1965.— № 11.— С. 39). Тут мова йде про останні 2—3 століття. А які разючі зміни відбуваються у формуванні і життєдіяльності особистості в наш час! Можна без перебільшення сказати, що центром життєдіяльності, центром особистості є не фізична сфера, не напруження фізичних зусиль, а життя духу — мислі, почуття, волі.

Важко переоцінити значення цього знаменного в нашому житті явища для педагогіки, для системи виховання. Воно, це явище, тісно зв'язане з провідними ідеями нашого світогляду, з принципами комуністичної моралі, його, це явище, червоною ниткою пронизує ідея: людина — найвища цінність. Звільнення людини від тяжкої фізичної праці, утвердження в суспільній свідомості ідеї людини як найвищої цінності — все це приводить до того, що людина в нашому суспільстві що далі, то більше має змогу приділити увагу сама собі; вдуматися, вдивитися у власне життя, в свій особистий світ.

Усі ці явища знаходять своє відображення в житті дитинства, отрочтва, юності, у взаємовідносинах між дорослими й підростаючими поколіннями. *Світ думки* посідає все визначніше місце в усій життєдіяльності школяра, в його взаємовідносинах з товаришами. Таке поняття, як *діяльність* школяра, набирає нині нового смислу. Це вже не тільки робота, яка потребує певного

напруження фізичних зусиль. Це великою мірою активна, цілеспрямована діяльність думки, мислі, духу. Перед кожним вихованцем відкривається широке поле для утвердження своїх сил, здібностей, для вияву своєї особистості не тільки створенням матеріальних цінностей руками, майстерністю, а й у сфері мислі, думання.

Посилення ролі діяльності думки, мислі, духу загострює чутливість людини до власного духовного світу і до тих засобів, якими інші люди впливають на її духовний світ. Це винятково важлива сторона всього шкільного життя, ігнорування якої приводить до педагогічного безкультур'я. Вже в молодшому віці — а в середньому й старшому це особливо видно — людина бачить, відчуває сама себе, свій внутрішній духовний світ, і — що особливо важливо — бачить, відчуває, розуміє, переживає процес виховного впливу на себе. Почуття власної гідності, повага до самого себе — все це стає життєвою позицією школяра, тією точкою зору, з якої він дивиться на доторкання вихователя до світу його думок, почуттів, переживань.

Вдумаємося, шановні колеги, в протиріччя, характерне для нашої роботи: чим більше, успішніше ми утверджуємо в душі вихованця почуття його *власної гідності*, повагу до самого себе, тим вимогливішим робимо його, вихованця, до нас, педагогів, тим більше розвиваємо чутливість до нашого виховного впливу на його душу, непримиренність до всього фальшивого, грубого, примітивного.

Серце школяра, діяльність його думки, воля духу стають відкритими перед педагогом, він щодня, щогодини має справу з цими найтоншими сферами життєдіяльності людини, і це покладає на нього величезну відповідальність. *Чутливість духовного світу вихованця вимагає великої тонкості засобів виховного впливу. Це третій наріжний камінь моєї педагогічної системи.* Найменші грубість і примітивізм калічать юну душу, спотворюють ту найтоншу сферу, яка завжди мусить бути як найчутливіші струни. До цих струн ми маємо право доторкатися, образно кажучи, тільки тонкими, чутливими, музикальними пальцями. За кожним виховним впливом

на вихованця мусить стояти багатство мислі. Вплив особи вихователя на школяра — це не механічне застосування готових на всі випадки життя прийомів. Це взаємовплив двох духовних світів — світу умудреної життєвим досвідом матері, мудрого, чутливого і вимогливого батька і молодої людини, *перед якою тільки* відкривається життя. Це передусім взаємовплив двох світів думки, мислі.

Особливого значення нині набуває педагогічна філософія, педагогічна мудрість — думка вихователя. У вихованні не може бути місця нічому імпульсивному, «від натхнення». Мисль вихователя мусить передбачати життєдіяльність духовної сфери вихованця. Справжнє мистецтво виховання — це передбачливість. Якщо сьогодні я зіткнувся з якоюсь важкою гранню особистості мого вихованця, то я мушу передбачати, що в майбутньому зіткнусь ще з важчою гранню і в моїй роботі виникнуть ще серйозніші труднощі. Ніколи не треба думати, що сьогоднішня трудність — це вже крайній випадок, треба вдаватись до якогось надзвичайного заходу. Ця думка породжує безсилля педагога...

Смисл педагогічної мудрості вихователя полягає, на мій погляд, у такій формулі: педагог ніколи не повинен вичерпуватися. Той засіб виховного впливу, який він застосовує зараз, не може бути *останнім* у його скарбниці виховної мудрості. Завжди треба тримати ще щось про запас, не брати із скарбниці все.

Діти з кожним роком стають усе чутливішими саме до цієї сторони процесу виховання. Вони тонко розпізнають, відчувають серцем, коли педагог спустошується, вичерпується. Він стає ніби іграшкою в їхніх руках — це велика біда, яка настає кожного, хто педагогічну мудрість підмінює примітивом — вважає, що є якісь засоби виховного впливу, придатні на всі випадки життя.

Зростання ролі діяльності думки, волі духу в духовному житті вихованця зовсім по-новому ставить питання про життя колективу, про взаємини між школярами. Постає ціла проблема інтелектуального багатства,

повноти, багатогранності спілкування в шкільному колективі. Предметом особливої уваги вихователя стає те, щоб взаємини особистостей у колективі були інтелектуально багатими, щоб спілкування індивідуальностей було взаємним збагаченням розуму, мислі, духовного багажу. При цьому дуже важливо те, щоб кожен вихованець мав якесь духовне багатство, яке б він віддавав своїм товаришам, мав чим гордитися.

***Духовне багатство педагога — найголовніший засіб
виховного впливу на вихованця***

Виховує людину все, що оточує її в сім'ї, в школі, в суспільстві, в трудовому колективі, де працюють батьки. Підростаюча людина — це ніби брила мармуру, до якої доторкається багато скульпторів — і кожен з них робить так, як уміє, і таким інструментом, який є в його розпорядженні,— один вирізьблює тонким, чутливим різцем, а інший дзьобає заржавілою киркою...

Педагогічну мудрість виховання я бачу в тому, щоб у цьому творенні найвищого дива—людини — мені, вихователіві, бути найголовнішим, а ще краще — стати єдиним скульптором, щоб у цьому змаганні мій різець виявився найтоншим і найдосконалішим, щоб моя мудрість і мистецтво одухотворили мертвий мармур, щоб істота, яку я творю, не допускала до себе людей з іржавими і тупими долотами.

Робота вихователя — це своєрідне змагання з людьми, які свідомо чи мимовільно справляють свій виховний вплив на особу вихованця. Найсильнішим “суперником” є сім'я – батько, мати. В переважній більшості випадків вони підходять до брили мармуру з такими ж цілями, як і я, педагог,— отже, їх різець тільки допомагає мені. В тих же випадках, де інструмент різьбяра в руках батьків зовсім не такий, як треба мені, вихователіві, я роблю все можливе, щоб перегородити дорогу “скульпторові”- невдасі до брили мармуру, щоб мій різець був єдиним.

Я твердо вірю у велику, могутню виховну силу особи вихователя. Школа — це складна система виховних впливів на підростаючу людину; величезну роль у вихованні відіграє педагогічний колектив, його принципи, переконання. Проте найбезпосереднішою виховною силою, яку ніщо не може замінити, є вихователь класного колективу — духовний наставник підростаючої людини протягом ряду років.

Що ж найголовніше в цій виховній силі, чим вона визначається?

Найголовніше — це духовне багатство педагога. Це сила, яка чудодійно впливає на вихованця безпосередньо, без переломлення в методах, прийомах виховання. Це основа педагогічної мудрості. Найхитромудріші комбінації виховних засобів і прийомів розсипаються, мов картковий будиночок, якщо під ними немає фундаменту — духовного багатства вчителя. Наш час є часом самопізнання і самовиховання, то ж треба кожному з нас, педагогів, *дбати про власне духовне багатство*. В це поняття я вкладаю широкий смисл: це і висока моральна культура, і інтелігентність, і — що особливо важливо для народного вчителя — життя в світі книг, повсякчасне поповнення своїх знань, передача їх народові, любов до творчої праці. Найголовнішим же, визначальним тут є жадоба знань, одухотворена, облагороджена любов'ю до людини.

Де та найбільша сила, якою вихователь підкоряє розум і серце дитини, завдяки якій стає її наставником? Де сила, завдяки якій дитина знаходить у вихователеві дорогу, близьку, рідну людину, якій вона вірить, перед якою відкриває своє серце? Цією силою є інтелектуальне багатство, пройняте благородною людяністю. Образно кажучи, ця сила являє собою спільну подорож вихователя з вихованцем — подорож крутою, кам'янистою стежкою, кожний крок на якій звеличує людину, підносить її у власних очах, відкриває їй очі не тільки на світ, а й на саму себе.

Тридцять років виховання молодого покоління твердо переконали мене в тому, що педагог доти володіє цією чудовою силою, поки він має що віддавати своєму вихованцеві, поки щодня вихованець пізнає в ньому все

нові й нові духовні багатства і, пізнаючи їх, по суті пізнає людину, проникає мислю в багатства людської думки. Ви до того часу будете для свого вихованця найвищим авторитетом, поки він пізнаватиме у вас Людину, поки це пізнання супроводжуватиметься почуттям поваги, благоговіння перед тим людським багатством, у якому зливається мудрість і людяність.

Навчання, пізнання до того часу виховує — облагороджує вихованця, поки, пізнаючи світ, він пізнає людину. Ви, духовний наставник дитини, підлітка, розповідаєте йому події тисячолітньої давності, наприклад, про Фермопільську битву, про варварське знищення іспанськими колонізаторами культури інків, але вихованець завжди мусить пізнавати у вашій розповіді не тільки істину, а й вас самого, людину — ваше людське благородство, ваше ставлення до добра і зла.

Бійтесь, як вогню, того, щоб на якомусь етапі вашого творчого життя вичерпалися ваші знання, і ви почали завтра переказувати те, що говорили вчора. На цьому ви закінчуєтесь як вихователь, як наставник, як учитель і перетворюєтесь в очах учня у механічне знаряддя, що повторює заучені істини.

Під час екскурсії до лісу я розповів вихованцям про унікальну живу хімічну лабораторію, яка за допомогою сонячного світла утворює з неорганічної речовини органічну, — про зелений листок. Потім надійшов час розповісти про це вже на уроці, і якби мої знання не поповнювались, якби вони застигли на одному рівні,— вихованці перестали б пізнавати не тільки істину, а й мене, я для них перетворився б у силу, яка примушує вчити, запам'ятовувати.

Де ж джерело духовного багатства, багатства мислі? Це для вчителя перш за все книга, читання. Це життя в світі книг. На третьому десятку років своєї педагогічної праці я утвердився в істині: особиста бібліотека вчителя — це не тільки дзеркало його культури. Це разом з тим і та величезна духовна сила, що притягає вихованців до вихователя. Це одна з тих майстерень, де я доторкаюсь різцем до брили мармуру, де відшліфовую заповітну грань

алмаза. Я ще раз підкреслюю: *життя в світі книг*. Не просто прочитати ось такі-то книги, а *жити в світі книг*. Прочитати немало книг можна, користуючись і громадською бібліотекою (тепер і в сільській місцевості багато хороших бібліотек); мова ж іде про те, що моє повсякденне духовне життя сформувало органічну потребу — мати завжди перед собою певне коло книг, щоб читати й перечитувати їх, щоб вводити в світ книг своїх вихованців. Я не уявляю собі скільки-небудь сильного впливу на своїх вихованців, якби кожен з них поступово не був уведений у цей чудовий світ — світ книги.

Книжкове море безмежне, і щороку вливаються в нього все нові й нові ріки — то ж чи може особиста бібліотека вчителя якоюсь мірою стати для вихованця хоча б маленьким дзеркалом духовної культури людства? Так, може. І для цього не потрібна величезна кількість книг. Важче вибрати, наприклад, сто книг, які б зосереджували в собі всі найголовніші знання про історію людства, ніж назбирати десяток тисяч книжок з історії, що випадково потрапляють під руку. Якщо ви любите книгу, то протягом 5—6 перших років педагогічної праці ваша особиста бібліотека налічуватиме тисячі тричотири книги, через десять років у ній буде тисяч вісім-дев'ять книг — це вже достатньо не тільки для вас, а й для ваших вихованців.

Особиста бібліотека вчителя — це дзеркало його творчої індивідуальності. У створенні цього фундаменту духовного багатства вчитель не орієнтується на якийсь зразок, не добирає книги за якимсь списком. Єдине, чого слід дотримуватись, — це принципу: особиста бібліотека розкриває мою творчу індивідуальність і допомагає вводити вихованців у світ книги.

Я переконався, що бібліотека вчителя є найважливішою складовою частиною його педагогічної системи. У моїй особистій бібліотеці перш за все *золотий фонд світової культури*: художні твори найвидатніших письменників усіх народів. Окремо — книги для молодшого, середнього і старшого віку. Ця своєрідна енциклопедія художньої культури налічує не

більше чотирьохсот книг — найцінніше, що створено людством. Я домагаюсь того, щоб за роки навчання в середній школі кожен учень обов'язково прочитав усі ці книги. Не можна уявити собі повноцінного шкільного виховання без того, щоб юнак вийшов із стін школи, не прочитавши Гомера й Есхіла, Евріпіда і Данте, Петрарки і Мільтона, Шекспіра і Гете, Гейне і Шіллера, Рабле і Еразма Роттердамського, Ібсена й Метерлінка, Золя і Роллана, Сервантеса і Лопе-де-Вега, Міцкевича і Петефі, Пушкіна і Лермонтова, Тургенєва і Толстого, Чехова і Горького, Шевченка і Лесі Українки, Коцюбинського і Коласа. Це не тільки одна з найважливіших передумов інтелектуальної культури людини. Це неодмінна умова пізнання людини, самопізнання і самовиховання.

Крім художньої літератури, в моїй особистій бібліотеці — література про людину і людство. Це книги з історії матеріальної і духовної культури, народів і суспільств, революцій і народних повстань. Серед книг про людину великого значення я надаю монографіям про життя й діяльність видатних діячів суспільного і культурного прогресу — борців за свободу і незалежність батьківщини, вчених, поетів, художників, композиторів, мандрівників. Значне місце займають тут також книги про духовний світ людини — про її мислення, волю, почуття, характер.

Серед книг моєї особистої бібліотеки на чільному місці за своїм значенням у духовному розвитку школярів стоять книги з мистецтва — історії, теорії, а також монографії про мистецтво країн і народів світу.

Все це книги, які служать найголовнішій цілеспрямованості моєї системи виховання — тому, щоб людина пізнавала сама себе.

Другий великий відділ бібліотеки — книги з різних галузей природничих знань і математики, фізики, хімії, біології, геології і мінералогії, астрономії, медицини. Окремо стоять книги про мови народів світу, посібники для самостійного вивчення мов, словники, книги іноземними мовами.

Як саме вводяться школярі в світ книги, яке місце посідає книга в педагогічній системі — про це йтиме мова в одному з наступних розділів.

Пізнання світу дитиною і пізнання дитини вихователем

Я почав працювати з першим класом. Одна з найважливіших істин, про яку мені не можна забувати, — це те, що я маю справу з дитинством. Дні, тижні, місяці, що їх проводять мої вихованці в школі, це не просто відрізки часу, якими вимірюється навчальний час, а цілі *періоди дитинства*. В дитинстві зовсім не так, як у зрілому віці, сприймається не тільки навколишній світ, а й час. *Діти живуть у зовсім іншому вимірі часу, ніж ми, дорослі*. Ігнорувати цю істину — означає ігнорувати природу дитинства. В дитинстві, особливо ранньому, кожен день сприймається як ціла вічність. Я веду своїх дітей по четвертий клас, для мене, вихователя, ці чотири роки не приносять чогось особливого в моє світосприймання, не набагато віддаляють мене від початкового етапу моєї зрілості і не набагато наближають мене до спаду моєї творчості. Для дитини ж ці чотири роки — ціла епоха. В кінці цього періоду дитина зовсім не така, як на початку.

Уявіть собі, що семирічний малюк вирушив у дорогу і йде чотири кілометри пішки — полем, ярмом, лугом, — а ви, вихователь, швиденько проїхали ці чотири кілометри по асфальтованому шосе “Волгою”. Ви ніколи не побачите того, що побачив малюк, і якщо ви намагатиметесь поговорити з ним про те, що він бачив, то ви і він говоритимете немов різними мовами — ви не зрозумієте один другого. Саме це — обгін дитини, що йде пішки, швидкісною автомашиною, образно мовлячи, і є величезним злом навчально-виховної роботи в багатьох школах. Саме через це вчитель і дитина, говорячи різними мовами, не розуміють один другого. Це одна з найважливіших причин численних непорозумінь, конфліктів, які трапляються в школі, це також причина того, що час як найважливіший фактор виховання не став ще виховною силою в багатьох школах.

Уповодж дня дитина бачить, чує, сприймає, відчуває, переживає, пізнає логічно й емоціонально так багато, що день здається їй вічністю. Щоб знайти спільну з дітьми мову, вчителєві треба дивитися на світ очима дитини — тільки за цієї умови він по-справжньому бачитиме саму дитину. Йому треба йти пішки разом з дитиною, не користуватися швидкісними засобами пересування, не дивитися на світ із віконця, в якому, мов у калейдоскопі, змінюються картини навколишнього світу.

Як це робити практично, що тут відіграє важливу роль у становленні педагогічної системи?

Перш за все не можна спотворювати дитячий вимір часу. В дитинстві учень мусить пізнавати світ так, як цього вимагає сама природа дитинства, а не так, як нам, дорослим, здається кращим. Треба дати можливість дитині щодня пройти пішки якусь відстань по землі, а не відкривати їй очі на світ з висоти пташиного польоту, як, на жаль, майже завжди буває в молодших класах, коли світ раптово відгороджується від дитини класною дошкою і сторінками букваря. Бійтесь, дорогий мій друже, вчителю, того, щоб дитина не втратила дорогоцінної здатності *свого* відчуття часу — якщо це відчуття втратиться, може бути втрачено дуже й дуже багато: емоціональне забарвлення слова, здатність мислити яскравими образами і поступово переходити до мислення абстрактного.

Учити мислити дитину молодшого віку аж ніяк не можна, не створюючи в її думці яскравих уявлень. Жива, творча уява — це квітка дитячого мислення, яка дає багаті, повнозерні плоди; жива, діяльна уява притаманна самій природі дитини. Чому ж ця квітка часто в'яне вже через два-три місяці по тому, як дитина переступила поріг школи — учитель намагається і ніяк не може створити в думці дитячій необхідних уявлень? Та тому якраз і буває це, що дитина, вирвана зі звичного для неї світу, *перестає сприймати час по-дитячому*, день перестає бути для неї вічністю, втискується в прокрустове ложе дорослого сприймання.

Якщо ви хочете, щоб дитина вмiла мислити, виростала розумною, кмітливою, допитливою, бережіть, як велику цінність, дитяче сприймання часу. Будуйте і організуйте навчально-виховний процес так, щоб кожного дня дитина прожила бодай дві-три години в своєму, дитячому вимірі часу. Я домагаюсь того, щоб у першому й другому класах діти щодня пішли до живого джерела думки і мови — в сад, до лісу, в поле, на берег ставка, пройшли бодай з кілометр по землі, подивилися широко відкритими очима на світ, на явища і речі. Ось тут вони вступають у царство свого виміру часу, тут я по-справжньому бачу їх, дітей. Діти пізнають світ, а я пізнаю дітей. Кожної хвилини перед дитиною тут щось відкривається, і відкривається зовсім не так, як перед нами, дорослими. Дитина бачить світ немов би відбитий на кінострічці методом уповільненого знімання. Це перед вами, дорослими, в гущавині лісу промайнула якась сіра пташка, і ви більше нічого не помітили. Дитина ж помітила дуже багато: і те, що вона сиділа в гнізді, і те, що при наближенні людини підняла голівку й стала прислухатися, і те, що сіла вона на гілочці над стежкою, ніби хоче сказати: я ось, а там, де я сиділа, нічого немає... Ви нічого не встигли ні помітити, ні подумати, а дитина в думці вже склала цілу повість про те, як пташка турбується про своїх маленьких діток. Хай більше повістей, казок, бувальщин розповідає дитина про те, що вона бачить, пізнає.

Життя в дитячому вимірі часу виховує спостережливість — одну з найголовніших передумов допитливості. Якщо ви хочете, щоб вашим вихованцям хотілося про все знати, щоб у роки дитинства розвивалось наростаюче стремління до пізнання, — хай діти не перестають сприймати час по-дитячому.

Дитячий вимір часу ще один важливий виховний аспект. Кожен день, особливо літній, — ніби вічність, кожна година, — мов рік, — так закарбовуються в дитячій пам'яті золоті роки дитинства. Емоціональна насиченість спогадів про дитинство надає цій золотій порі особливої чарівності, принадності — все, що пригадується з років дитинства, примушує

прискорено битися серце в зрілому віці. Я вважаю виключно важливою справою наповнення років дитинства такою діяльністю, яка облагороджує взаємовідносини між членами колективу, виховує здатність робити людям добро. Позитивне емоціональне забарвлення думок про таку діяльність є дуже важливим моментом у справі морального і естетичного виховання. Я прагну до того, щоб спогади про те, що зроблено в дитинстві, все життя примушували прискорено битися серце. Переживання цих спогадів є своєрідним коренем людського благородства — хай же цей корінь сягає як можна далі в глибину дитинства.

Мова йде передусім про працю, одухотворену високою ідеєю служіння народові, суспільству. Як важливо, щоб у роки дитинства кожна людина переживала цю працю як щось особисто дороге, святе, щоб цією працею наповнені були години, дні, тижні дитинства — кожна година одухотвореної високою ідеєю діяльності пригадуватиметься як безконечно довгий період дитинства. У моїй педагогічній системі стало правилом: кожній людині протягом усього життя мусять сяяти *вогники дитинства* — хвилюючі спогади про те, що створено в роки дитинства власними руками для людей, для народу, в ім'я загального блага. Ці вогники мусять мати матеріальне втілення — посаджені в дитинстві діброва чи плодовий сад, закладений для людей виноградник. Без погляду в минуле, без думки про те, що зроблено в минулому для народу, для людей, не може бути людської особистості, не може бути думки про майбутнє.

Повага до людської гідності і самоповага

У моїй педагогічній системі особливе місце займає поважання людської гідності учня і виховання самоповаги.

До школи прийшов маленький школяр. Умійте бачити в ньому перш за все людину — таку ж, як і ви самі. Загальновідома формула А.С.Макаренка: як можна більше вимогливості, як можна більше поваги до людини. На жаль,

і до цього часу в практичній роботі багатьох вихователів немає правильного розуміння єдності поваги і вимогливості. Дехто уявляє цю єдність як своєрідне чергування доброти і строгості, інші уявляють її як механічну мішанину поблажливості і непримиренності до всього, що виходить за рамки правильної поведінки. Є навіть такий погляд: вимогливість — це і є повага до людини, і чим більше я вимагаю, тим більше, отже, поважаю.

Треба сказати, що як у творчому використанні всього надбання А.С.Макаренка, так, особливо, в розумінні єдності вимогливості і поваги, на жаль, існує догматизм. Творчий розвиток його ідей полягає не в механічному перенесенні окремих прийомів з 20-х років у наші дні, а в глибокому розумінні духу нашого часу.

Правда, А.С.Макаренко повторив слова марксистсько-ленінської етики про єдність вимогливості і поваги до людини, але не розкрив всієї суті навчально-виховного аспекту цієї єдності. Він не розкрив єдності вимогливості і поваги в навчанні, на уроці, в керівництві розумовою працею, у вихованні розумових здібностей — це зовсім не те, що виявити повагу до людини в повсякденних взаємовідносинах, не пов'язаних з навчанням. Така сторона інтелектуального життя шкільного колективу і особистості, як розквіт творчих сил і здібностей буквально кожної людини, не висувалася в часи А.С.Макаренка як завдання практичного характеру. Нині ж на перше місце висувається гармонійна єдність духовного багатства і моральної культури особистості; поважати людину — це означає, перш за все, домогтися повного розквіту її розуму, мислі. Бути вимогливим у цій сфері педагогічного процесу означає знову ж таки орієнтацію на сили й можливості особистості: вимагати від кожної людини можна того, чого вона здатна досягти при повному розквіті своїх творчих сил і здібностей.

Повага до людської гідності — це повсякчасна, дбайлива підтримка вчителем внутрішніх стимулів, внутрішніх духовних спонукань, які пробуджують бажання, прагнення вихованця *бути хорошим*, стати сьогодні кращим, ніж був учора. Повага до людської гідності — це не порції доброти,

яку вихователь відпускає вихованцеві, а вміння проникнути у внутрішній духовний світ підростаючої людини. Неодмінним супутником поваги вихователя до людської гідності вихованця є повага вихованця до самого себе. *Це найголовніший, найглибший і найміцніший наріжний камінь моєї педагогічної системи.* До того часу, поки є самоповага, існує й школа. Зникла повага до самого себе — немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є натовп, випадкове збіговисько.

Повага до людської гідності і виховання самоповаги — це та сфера педагогічної творчості, в якій особливо шкідливі надії на “натхнення”, на “удачу”. Тут потрібна мисль і ще раз мисль. Тут не можуть бути ефективними якісь трафаретні, шаблонні, застосовні до всіх учнів і в усіх випадках життя прийоми й методи. У вихованні самоповаги як у зміцненні найголовнішої підвалини творчої педагогіки виявляється єдність теорії і практики.

На жаль, — знову ж таки: на жаль — у шкільній практиці ця сфера педагогічної творчості є найбільш недосконалою і саме в цій сфері допускається найбільше грубих, нетерпимих помилок. Найстрашнішим, найдикішим є те, що вже через кілька років після початку навчання (інколи через рік-два) дитина втрачає повагу до самої себе, їй абсолютно байдуже, які в неї оцінки, що про неї думають і говорять товариші. Мабуть, доводилось вам зіткнутися з таким тривожним явищем: учитель викликає до дошки п'ятикласника (чи шестикласника), хлопець майже нічого не відповів, учитель говорить: “Сідай, двійка”, учень, зневажливо посміхнувшись, махнув рукою, а інколи (буває й таке) ще й додав: “Хоч і одиниця — мені байдуже”, йде на місце, займається своїми справами.

У школі, біля цього священного вогнища гуманізму, де кожне слово, кожен порух душі мусять утверджувати в людині людське, звеличувати людину, підносити її у власних очах — чому ж це в школі стають можливими такі речі? Чому ще бувають школярі, які з радістю полишають навчання,

вважають його чимсь схожим на каторгу? Де народжуються перші краплини, з яких поступово створюється отой каламутний потік байдужості?

Народжуються вони в педагогічному безкультур'ї, в примітивізмі, в небажанні бачити в школяреві людину. І цьому, на жаль, сприяють намагання шаблонно, трафаретно перенести в наш час те, що застосовував у свій час А.С.Макаренко — за зовсім інших умов і обставин.

Так, окремі педагоги спотворюють, опошлюють роль колективу у вихованні особистості. Роль колективу абсолютизується, вихователь не бачить ніяких інших засобів впливу на душу дитини, крім впливу громадської думки колективу. У вихователів-невдах, які відсутність особистої педагогічної культури підмінюють різними “ефективними”, “гострими”, “дошкульними” засобами впливу на дитину, нерідко буває так: зробила дитина щось неправильно, припустилася якоїсь помилки, і одразу ж її поведінка виноситься на “суд колективу”. Малюка ставлять перед класом, “організують” колективну критику його вчинку, вимагають від нього навіть “засудження” своїх неправильних дій... Все це справляє на дитину гнітюче враження, озлобляє її, виховує лицемірство. І все це, на жаль, часто видається за справжню педагогічну майстерність, за творче впровадження в життя ідей А.С.Макаренка.

У молодшому віці, наприклад, ще не може бути в колективі тих стимулів суспільного, громадського характеру, які є в старшому віці, і нав'язувати дітям свої, дорослі уявлення про колективізм — це означає калічити їх, дітей. У малих ще не розвинена чутливість до внутрішнього духовного світу іншої дитини; застав першокласників різко критикувати товариша за якийсь незначний гріх, і вони будуть критикувати. Оця критика виховує у малих дітей бездушність, притупляє й до того слабо розвинене співчуття до горя, до маленького духовного сум'яття іншої людини. Діти, які звикають змалку критикувати своїх товаришів перед лицем колективу, стають жорстокими, бездушними, вони проходять своєрідну школу лицемірства, а всяке лицемірство має “зворотним боком медалі” підлість,

жорстокість, бездушність. Нав'язуючи дівворі поняття, яких вона не може збагнути, заохочуючи її до розправи над своїм товаришем, виставленим перед колективом (деякі горе-вихователі додумуються до того, що віддають на розсуд дітей: думайте, що робити з цим шибеником — тримати його в школі, чи, може, виключити), педагог рве, топче ту ніжну квітку, яка ще тільки розкривається — почуття власної гідності.

За цією квіткою потрібен дбайливий, ніжний, люблячий догляд, її треба оберігати і від пекучих променів сонця, і від поривів вітру, і від посухи, і від надмірного поливання. Вона розкривається роками і квітне роками — ось про що не можна забувати,— аж поки зав'яжеться плід. Якщо ж вона розтоптана, розірвана — плоду нема, людина виростає з пустою душею. Ні в чому в житті, навіть у самій собі вона не бачить, не знає, не знаходить нічого святого — ось наслідок “вправ” у розвитку “колективістських навичок”.

Що найважливіше у вихованні почуття поваги до людської гідності і самоповаги? Віра в людину, в добро, а звідси — віра в самого себе, чутливість до доброго й злого в самому собі. Вихованець мусить дорожити людським у самому собі, відчувати в собі людину, дорожити тим, що він — Людина. Культ Людини — це те осереддя, яке треба формувати в кожному вихованцеві задовго до того, як він вступить у самостійне трудове життя. Бажання стати людиною як вища ціль мусить висуватись на перше місце у думках і уявленнях про життєвий шлях особистості.

Для того, щоб у вихованців квітнула людська гордість, вихователь мусить вбачати в дитині не майбутню людину, а людину вже сьогодні. Здавалося б, нема нічого простішого — бачити в дитині людину, а між тим це найтонша, найскладніша сфера виховання. Я тисячу раз схилиюсь перед великим польським педагогом Янушем Корчаком, який відстоював думку про те, що педагогіка — наука про людину, а не про дитину. “Глибоко помилково вважати, — писав він, — що педагогіка є наукою про дитину, а не про людину. Запальна дитина, не пам'ятаючи себе, вдарила; дорослий, не пам'ятаючи себе, вбив. У простодушної дитини виманили іграшку; у

дорослого — підпис на векселі. Легковажна дитина за десять грошів, даних їй на зошит, купила цукерок; дорослий програв у карти весь свій маєток. Дітей немає — є люди, але з іншим масштабом понять, іншим запасом досвіду, іншими прагненнями, іншою грою почуттів. Пам'ятай, що ми їх не знаємо”.

Людина в дитині, оце все *інше*, дитяче в людині, вміння все це збагнути, осягти, зрозуміти, відчутти — це один з найголовніших секретів виховання. Найголовніше, на мій погляд, чим дитина відрізняється від дорослої людини, це те, що дитина пізнає навколишній світ серцем. Щоб знати дитину, щоб бачити в ній Людину, вихователь мусить пізнати її, дитину, серцем. Свій першочерговий обов'язок — обов'язок майстра душі дитячої — я вбачаю в тому, щоб не згасити цього безцінного вогника, — вміння дитини пізнавати світ серцем, щоб у дитячій душі міцніла, зростала, розвивалась чутливість до всього людського, перш за все чутливість до людського в самій собі.

Як же пізнавати дитину серцем?

Одна з найпотворніших рис, що формується в дитини завдяки дрімучому педагогічному безкультур'ю тих, хто її виховує, — це холодне резонерство, схильність до логічного аналізу, логічної оцінки, позбавлених емоціональної забарвленості, особистого почуття. Холодне резонерство породжує тупу байдужість, безсердечність. Застерігайте дітей від цього лиха. Не допускайте пустослів'я, взагалі не зловживайте словом у вихованні, не допускайте, щоб слово було для дитини звуком пустим.

Однією з особливостей моєї педагогічної системи є *мова серця*. В це поняття я вкладаю відносини в дитячому колективі, які мають багатий емоціональний смисл, іншими словами — емоціональний підтекст тих небагатьох розмов, бесід, які мають місце в дитячому колективі. Емоціональне багатство відносин — це, можна сказати, передісторія

колективу: колективу ще по суті нема, він тільки народжується, і щоб він у майбутньому був морально здоровим і життєздатним, потрібна міцна основа благородних почуттів.

“Мова серця” означає, що своїм ставленням до товаришів людина виражає складні людські почуття, точніше, в цьому ставленні народжуються, міцніють ці почуття,— дитина пізнає світ серцем, а я, вихователь, пізнаю своїм серцем дитину. Мова серця бідна на слова, але якщо вже слово народилось, якщо дитина знайшла слово для вияву своїх почуттів, то це слово наповнюється для неї глибоким моральним і емоціональним смислом.

Мистецтво виховання я вбачаю в тому, щоб предметом мови серця стала якась подія в житті дитячому. До цієї події привертається увага всіх. Тією чи іншою мірою ця подія мусить захоплювати долю людини. Наведу приклад мови серця в початкових класах.

Після уроків мої першокласники поспішали в сад: їм не терпілося глянути, чи не зацвіли персики в нашому Куточку Краси. Це чудова, неповторна картина — цвітіння персиків. Ми ждемо цієї пори вже кілька днів. Як тільки пригріє ласкаве весняне сонечко, квіткові бруньки персиків трошки відкриваються, але зовсім вони розкриваються тільки вранці, в тиху, теплу, вологу погоду. Ось прибігли мої дівчатка з саду, у Майї П. в очах горіли радісні вогники: «Завтра персики рано зацвітуть. Не запізніться, треба прийти рано-рано».

І ось я прийшов до школи рано-рано, щоб побути насамоті. Але я запізнівся. На зеленій галявинці, недалеко від входу до нашого Зеленого Будиночка в саду (так називають діти наше шкільне приміщення, в якому навчаються перші й другі класи) я побачив трьох своїх малюків — Валерія П., Колю Я. і Петра К. Вони склали на землі свої портфелі й схилилися над ними. Пересували їх, розташовуючи в якомусь потрібному їм порядку. “Що вони роблять? — здивувався я.— Навіщо поклали портфелі й пересувають їх?”. Діти були так захоплені своєю справою, що й не помітили, як я схилився

над ними. Вони вирівняли портфелі трикутником і дивилися кудись у заглиблення між портфелями.

Помітивши мене, хлопчики зніяковіли. Мені теж стало ніяково: випадково я став свідком якоїсь дитячої таємниці, а це, ой, як недобре...

“Це конвалія... Як вона виросла тут?” задумливо спитав Валерій, і мені стало ясно, що дітей уже давно хвилює це питання. У трикутникові, створеному портфелями, я побачив ніжну стрілочку зеленого пагінця, що пробивався з-під землі. Справді, як тут виросла конвалія — майже серед подвір'я? В минулому році діти приносили з лісу кореневища конвалії, саджали їх у своїх Куточках Краси; мабуть, корінець випадково потрапив у землю і тепер ожив...

Хоч би як там було, серце моє радісно забилося: діти оберігали ніжний паросток конвалії. Приходять, коли ще, як говориться, ні світ ні зоря, складають тут свої портфелі, щоб випадково хтось не затоптав. Тепер пригадалось мені, що вдень саме тут, недалеко від ганку нашого Зеленого Будиночка хтось ставить у пірамідку сапки й лопатки. Все це перекочує сюди з комори, виявляється, теж спеціально для того, щоб захистити ніжний паросток...

Більш ми не сказали ні слова в ті хвилини, але розуміли без слів: я розумів, що дітям хочеться зберегти свою таємницю, а діти відчули, що мені ніяково.

“Може, пересадимо конвалію з землею ч наш Куточок Краси?” — запитав я хлопчиків.

“І правда, давайте пересадимо”, — радісно скрикнули діти.

Але розмову довелося припинити. До нас ішли наші однокласники і діти з інших класів. Сходило сонце, верхів'я шкільних яблунь і вишень рожевіли. Ми теж пішли в Куточок Краси. Тут персикова алея — кілька дерев, посаджених два роки тому. Їх саджали діти, готуючись стати учнями. Тут ріс також кущ троянд дивної, рідкісної краси — на ньому квітнули блакитно-сині квіти. Тут же була Галявина Конвалій.

Персики розквітли. Ми стояли, зачаровані красою рожевої хмаринки, що оповила дерева. У кожній краплині роси горіло маленьке сонце. Над деревами стояв тихий гул: прилетіли бджоли.

Вже піднялося сонечко, вже пролунав дзвінок, а ми не можемо відірватися від цього прекрасного видіння і від чарівної музики природи — безконечного співу бджіл. Діти попросили: прийдемо сюди після уроків. Я сказав, що сьогодні ми прийдемо сюди спеціально для того, щоб дивитись на красу і слухати музику природи.

Після уроків ми залишилися в школі — Петро, Коля, Валерій і я. Хотіли пересадити конвалію. Але виявилось, що під коренем квітки — великий камінь. А камінь викопувати — можна пошкодити корінь квітки. Поки ми міркували, що робити, прийшли дівчатка. Вони напевне відчували, що у нас якась таємниця, пішли в сад і звідти дивилися: що ми будемо робити?

“Чому ви від нас ховаєтеся із своєю таємницею? — запитала Майя. — Може, ми вам допоможемо?”

“Чим же ви допоможете?” — похмуро запитав Коля Я.

“А ось чим. Хай весь клас знає таємницю, хай всі допомагають оберігати конвалію”, — переконувала хлопчиків Майя.

“Оберігатимуть так старанно, що швидко затопчуть, — не вірив Коля. — Треба, щоб мало хто знав про це”.

“А можна ось що зробити, — порадив я, — сюди, над самим паростком, поставимо стілець з бачком для води. Нікому і в голову не прийде, що під стільцем конвалія. І сонце світитиме їй”.

Так і зробили. Тепер не треба було дітям ні портфелі складати трикутником, ні лопати з сапками переносити. Зелена стрілочка перетворилася в два широкі листки, десь між їх складками таїлися білі дзвіночки — скоро вони покажуться. На перервах і після уроків, коли на шкільному подвір'ї було багато школярів, біля стільця завжди чергували незримі вартові.

Ця історія з квіткою пов'язалася з долею маленької дівчинки Наталочки. Ось тут і починається мова серця.

Наталочка П. була ровесницею моїх дітей. Вона мала вчитися з ними, але не пішла до школи через хворобу. Важка хвороба надовго прикувала дівчинку до ліжка: вона не могла ходити. Лікарі обіцяли, що через рік-два здоров'я Наталочки може поліпшитися і тоді вона, можливо, стане на ноги.

Може, можливо... А поки що Наталочка лежала. Її ліжко стояло біля великого вікна. Перед вікном — сад. Росли яблуні. У відкрите вікно до дівчинки залітали джмелі і бджоли, і ці хвилини були для неї радісними. “Вони приносять на своїх крильцях сонячне золото”, — говорила Наталочка, і ми боялися запитати, що таке сонячне золото. Щодня до Наталочки приходив хто-небудь з нас, а в неділю і вечорами приходили всім класом. Розповідали їй про шкільні справи. Приносили книжки. Вона відкривала свій альбом, і ми знали, що треба щось намалювати з того, що розповідали. Ми навчили Наталочку читати.

Ранньої весни перед вікном у Наталочки ми посадили горіхове дерево. Таке ж дерево, тільки маленьке, посадили і в дерев'яну діжечку, поставили в кімнаті біля ліжка. Туди, де росте горіхове дерево, не залетить жодна муха — ось як ми оберігали Наталочку. А поруч з горіховим деревом посадили ще маленьку-маленьку вишеньку. Хоч і маленька, а зацвіла вишенька навесні, “Карликова”, — сказала мати Наталочки. У кімнаті дівчинки поставили акваріум, поруч з ним посадили цілий ліс: маленькі ялинки, сосни, навіть кедр маленький з горіха зазеленів. У цьому крихітному лісі зробили печеру, перед нею — річка, над річкою — дуб і хатка на курячих ніжках. Тут Наталочка подорожувала у світ казки. Тут ми розповідали їй казки.

Дівчинка любила вечірню пору, коли сад і хату огортали м'які сутінки. В ці хвилини ми сиділи й мовчали. Дивилися на крихітний таємничий ліс, на печеру й річку, на маленьку хатку, у віконці якої блимав вогник.

Одного разу під час своїх подорожей у глибокому яру села ми знайшли різноколірний пісок — білий, рожевий, жовтий, зелений, оранжевий, навіть

синій. Набрали піску кожного кольору в окремий мішечок, принесли Наталочці, висипали на береги її маленької річки — і заграли-заспівали береги, ніби аж веселішою стала кімната. Прийшовши в гості до Наталочки, діти мало говорили, вони завжди щось робили для її радості. Це творення радості було найвиразнішою мовою серця. Ми знайшли глину для ліплення і кілька вечорів ліпили Наталочці отару овець, пастуха з торбою і великим ціпком. Один з берегів річки висипали зеленим піском — це луг. Тепер у лузі паслась отара. А за горою сідало сонечко — ми зробили його з рожевої глини, пофарбували.

Ми розповіли Наталочці про конвалію. Дівчинка слухала, затамувавши подих. В її очах горіли вогники. Такої радості дівчинка ще ніколи не переживала.

“Коли конвалія зацвіте — я встану на ноги”, — говорила Наталочка, її щічки горіли, а в сірих очах я відчував невисловлену тривогу: бережіть конвалію, ой, бережіть...

Щоразу, як тільки ми приходили до Наталочки, вона відразу ж запитувала: “Як живе конвалія? — і сірі очі були в цю хвилину радісні й тривожні.— А у мене ноги вже теплі”, — радісно щебетала вона. Ми розповідали про листочки конвалії, про те, що ось скоро-скоро покажуться білі дзвіночки. Дівчинка слухала, і поволі її думка линула туди, на нашу зелену галявину, а може, і в ліс, де Наталочка була колись у ранньому дитинстві, і про ліс у неї зберігся спогад, як сон. Я бачив, що мрія про Дзвіночки Конвалії надихає дівчинку, вливає в неї сили. Я говорив з лікарем, і він сказав, дівчинка дійсно може скоро підвестися з постелі. Одного разу, прийшовши до Наталочки, ми застали її сидячою в кріслі під яблунею.

“У мене вже ноги рухаються... і ніби мурашки лазять по них, — захоплено сказала вона і одразу ж запитала тривожно:—А як конвалія? Намалюйте, будь ласка, яка вона щаслива, що її оберігають”.

Вона дала нам альбом, діти намалювали ніжні листочки.

“А як намалювати, що вона щаслива, — не знаю, — задумливо сказав Ваня Б., наш чорноокий художник і мрійник.— Ні, знаю! — радісно вигукнув він.— Поруч з конвалією — сонце, оце й є щастя. І сонячного золота, про яке говорила Наталочка, принесла конвалії бджола”.

Наталочка розчервонілася, притиснула до серця альбом з малюнком Вані. Вона прошепотіла: “Конвалія — щаслива. Скоро я побачу її...”.

Нарешті, показалися білі дзвіночки. Ми пішли до Наталочки. Вона тепер цілими днями сиділа під яблунею. їй захотілося, щоб конвалію намалювали з дзвіночками і щоб квітка раділа — сонцеві, теплому весняному дощикові. Ваня намалював дзвіночки. Радість же, на його думку, виражала зелена травичка, що вкрила всю галявину навколо зеленої стрілки конвалії.

“А все-таки яка вона слабенька й беззахисна, — сказала задумливо Наталочка. — Ой, бережіть, бережіть її...”.

Сонце, весняні квіти, радість наступної зустрічі з Дзвіночками Конвалії,— все це вливало здоров'я у кволе тіло Наталочки. Лікар радів: такого швидкого перелому в цій нелегкій хворобі він ще ніколи не спостерігав.

“Ми лікуємо дівчинку радістю”, — говорив я лікареві.

“Так, людину треба лікувати передусім радістю”, — ніби розмовляючи сам з собою, говорив старий лікар.

А я прагнув до того, щоб мова серця захопила всіх дітей, щоб кожен із моїх вихованців переживав співчуття до людини, вкладав свої духовні сили в творення радості для дівчинки.

Настала пізня весна, в полі квітло безліч польових квітів, розцвітали кущі в чагарниках. У кожної дитини появилася своя улюблена квітка. Кожен ніс свою квітку Наталочці. Я переконався, що тонке відчуття краси квітів ніби відшліфовує в дитини чутливість до голосу власної совісті, власного серця; краса природи відкриває дитині очі на красу в самій собі, дитині хочеться бути духовно красивою — доброю, безкорисливою. Ще й ще раз

підтверджувалась думка про те, що виховувати у дитини почуття людської гідності — це означає передусім виховувати повагу до самої себе.

Та ось на дітей звалилося горе. Ще перед заходом сонця Дзвіночки Конвалії дивилися в блакитне небо. Звечора став накрапати дощ. А вночі застогнала страшна буря, почалася злива з градом. На світанку я прийшов до школи. Біля скаліченого, зламаного стебла конвалії стояли діти. Дівчатка плакали, а хлопчики стояли похмурі.

“А Наталочка збиралася сьогодні в гості до конвалії”, — сказав хтось з хлопців.

Так, лікар учора сказав, що дівчинку можна привезти маленьким візком до школи. Я покладав великі надії на це джерело радості. Вірив, що могутня хвиля радості сколихне кожную клітину кволого дитячого організму і Наталочка стане на ноги. Що ж тепер робити? Стебло зламане, а дзвіночків взагалі немає — їх захопив бурхливий дощовий потік.

Ніби почувши мою думку, хтось із дівчаток запитав: “А де ж дзвіночки?”.

Кожна дитина в ці хвилини думала: як би це не було важко, але Дзвіночки Конвалії сьогодні мусять цвісти тут, мусять дивитися у вимите дощем небо — ласкаве, тепле.

“Підемо до лісу. Викопаємо кущ конвалії, посадимо тут”. Мабуть, кожен думав про це, бо слова Петра К. не здивували нікого.

“Підемо зараз, — сказала Таня Ж.— Адже після уроків ще треба йти до Наталочки, її привезти”.

Ми пішли до лісу. Обережно викопали кущ конвалії з великим кореневищем. Несли в дерев'яній скриньці на носилках, як безцінне багатство. Викопали яму — в тому ж самому місці. Старші школярі допомогли нам вийняти камінь. Посадили, зітхнули з полегшенням. Пішли до Наталочки. В її очах — тривога: “Як Дзвіночки Конвалії? Чи не зламала їх злива?”.

“Ні, вистояли, живуть, дивляться в блакитне небо і на тебе ждуть”, — защебетали діти.

Наталочка жила не близько від школи, і до свого Зеленого Будиночка ми приїхали з нею за годину. Повільно, щоб не завдати болю, везли через галявину. Білі, ніжні, з матовим відтінком Дзвіночки Конвалії стояли, тихо схилювались.

“Вони про щось мріють, — пошепки сказала Наталочка. — Мабуть, згадують: ніч, грім, блискавка, злива. Я не спала, боялась за вас, квіточки...”

Я крадькома подивився в очі Наталочки. В них сяяло захоплення. Вона простягла руки до Дзвіночків Конвалії, тихо опустила ноги, і ми, затамувавши подих, побачили, як вона, спершись рукою на свій маленький візок, стояла на землі.

Мабуть, в очі мені влетіли якісь маленькі пушинки, і я витер очі хусточкою. Діти стояли, дивилися на ніжні квіти. Було тихо, десь у блакитному небі співав жайворонок.

Мені хотілося, щоб ця мить тривала безконечно. Діти, збережіть на все життя у своїх серцях вічне горіння вогника людяності, запаленого цими двома крихітними дзвіночками, як двома іскрами.

Увечері Наталочка довго не спала. Втопившись від радісних вражень, вона висловлювала вголос цю свою радість: “Як тільки стану ходити, піду з вами до лісу. Хочу побачити зайчика. Тепер я вже знаю: ніколи я не була в лісі, а далекий спогад — то з розповідей. І зайчика ніколи не бачила. Намалюйте зайчика — щоб моркви йому хотілось”.

Я намалював в альбом Наталочки зайчика, якому хотілося моркви.

Глибоке проникнення в тонкощі всього людського в дитині; тонке, чутливе, любляче, бережливе доторкання до найпотасмніших куточків дитячого серця — це й є пізнання дитини серцем. Чим тоншим є це пізнання в моїй роботі, в моєму житті, тим глибше розкривається світ перед дитиною, тим більше пізнає вона його не тільки розумом, а й серцем.

Якнайменше розмов про чуйність і людяність і якнайбільше чуйності і людяності в дії — це золоте правило виховання справжнього людського благородства. Діяльна людяність і чуйність — це неодмінна умова відшліфовування людяних почуттів у самому собі. Чим раніше спізнала дитина серцем горе, страждання, нещастя іншої людини, тим яскравіше вона побачить саму себе, тим глибше відчує сама в собі людську гідність. Я прагну до того, щоб уже в молодшому віці кожна дитина пізнала *добро як вищу красу людяності*, щоб творення добра для людей було тим, образно кажучи, моральним капіталом, якого б вистачило людині на все життя. Пізнавати дитину серцем — це означає вчити її творити добро, пізнавати добро в самій собі.

Для творення добра умійте бачити найтонші сфери духовного життя дитини.

Восьмирічний Толя Р., учень другого класу, дуже любить свого вісімдесятирічного дідуся. Ще шестирічним хлопчиком навчився у дідуся читати й писати, ліпити з глини і вирізувати з дерева. Дідусь навчив Толю робити сопілки й грати на сопілці. А які прекрасні казки знає дідусь!.. їх ніде немає в книжках. Толя гордився своєю дружбою з дідусем: приходив з ним на шкільні ранки, на свято Книги.

Та ось дідусь заслаб, зліг, не встає з ліжка. З уривків розмов між батьком і матір'ю Толя зрозумів: дідусь помре. Татко й мама говорять про це спокійно, як про неминучу подію. Чомусь дідуся вирішили поселити в маленькій комірчині з одним віконцем: поставили там ліжко, завісили віконце білою шторою. Мама носить дідусеві їсти... а йому, Толі, каже: не ходи до дідуся часто, дай йому спокій, він готується в далеку дорогу...

Зрозумів, відчув серцем хлопчик, що татко й мати ждуть дідусевої смерті, і жахнувся. Став немилим йому світ. У класі хлопчик сидить, немовби слухає вчителя, але не чує нічого. З думки не йде дідусь, не може вкластися в дитячій голівці: чому татові й мамі не жалко дідуся? Чому вони так спокійно говорять про його смерть? Хлопчик почув учора розмову, татко

сказав: треба зняти з горища дошки, труну робитиму... А дідусь вийшов з своєї комірчини, сів на сонечку, прикрив ноги хусткою теплою й грівся. Толя обняв дідуса й заплакав...

Дивлюся в очі хлопчикові й відчуваю, що в душі дитячій коїться щось незвичайне; якісь тяжкі переживання пригнічують дитину, не дають спокою. Розмовляю з батьком, і одразу стає все ясно: дитина відчула страшне зло там, де батько й мати вбачають звичайну для себе житейську турботу. Дитина готова боротися проти зла, вона боротиметься, я в цьому певен, треба тільки підтримати цю готовність.

Не кажучи хлопчикові й слова про те, що діється дома, я веду весь клас до яру, зарослого кущами. Показую маленький горбик. Це могила закатованого в роки громадянської війни селянина-бідняка, борця за Радянську владу. Ми саджаємо біля могили маленький дубок — хай це буде пам'ятником героєві. Я бачу, як спалахують в очах Толі вогники непримиренності до зла. Тепер хлопчик зробить те, до чого прагне його душа.

Коли батька й матері не було дома, він умовив дідуса перенести ліжко з комірчини у велику світлицю. Удвох перенесли ліжко, поставили поруч з ліжком Толі, біля теплового радіатора центрального опалення, проти сонечка. “Ви, дідусю, житимете зі мною, поки я виросту”,— говорив Толя. Дідусь слухав ласкаві слова внука, і в старечому серці оживало бажання жити. З кожним днем дідусеві ставало краще, він уже вставав рано-вранці, йшов до саду, збирав яблука, приносив онукові. А батько й мати мовчали, боячись глянути у вічі синові й батькові...

Пам'ятайте, дорогий колего-вихователю, що ми з вами запалюємо в дитячому серці вогники людяності. Запалюємо своїм словом, своїми розповідями про добро й правду, честь і гідність людини. Горять ці вогники ледь помітно. Вони можуть або погаснути, або ж загорітися яскравим, сліпучим вогнем, і тоді вже ніщо не погасить їх. Іде дитина життєвим шляхом своїм і зустрічається з неправдою, обманом, злом. Прагне серце

відкритися, прагне вступитися за правду й добро. Як миттєвий спалах зірниць, не прогавте це прагнення. Допоможіть юному серцю відкритися, вступити в боротьбу за утвердження добра. Свіжий вітер роздмухає слабенький вогник, і він запалає й засяє, освітить найпотаємніші куточки дитячого серця, і дитина побачить сама себе, переживе перше почуття гордості.

Поруч із собою дитина хай завжди відчуває серцем людину

Перед дитиною відкривається багатогранний і безконечний світ. Що найчастіше зустрічає в своєму житті Дитина? Людину. Все людство дитина ділить на дві частини: до першої відносить матір, до другої — всіх, крім матері. Відчуття серцем найдорожчої в світі людини — матері — є великою школою виховання людяності, могутнім засобом облагороджування почуттів дитини. Але чи завжди ця школа облагороджує дитину?

На жаль, у багатьох сім'ях дитина любить матір постільки, поскільки мати є для неї джерелом радощів і втіх. Потураючи цій егоїстичній любові, мати по суті відгороджує дитяче серце від найголовнішого, що треба пізнати в світі, — від Людини, а де немає пізнання людини, немає й самопізнання й самовиховання. Бездушність і безсердечність сина, дочки найчастіше буває породженням сліпої, нерозумної, інстинктивної материнської любові — любові, яка відгороджує серце дитяче від горя, страждань, тривог людських і цим самим спотворює пізнання світу дитиною. Пізнання, з якого виключено серце, породжує безсердечну розсудливість, холодне резонерство.

Нерозумна, інстинктивна материнська любов відплачує матері цинічною безсердечністю невдячних дітей. У одному з нових промислових міст стався такий випадок.

У матері виріс єдиний син. В роки дитинства і отроцтва мати оберігала Геннадія від праці, зодягала його, як ляльку, годувала ласощами. Та ось син став дорослим, пішов працювати, побудував будиночок, одружився й забув

стару, немічну матір. Мати не мала навіть шматка хліба. Пішла вона одного разу до сина та й каже:

“Що ж це ти, синочку, забуваєш мене? У мене ж ні хліба, ні до хліба...”

“Добре, я щодня купуватиму вам хлібину...”

“Як тобі не соромно говорити такі слова, синочку,— заплакала мати. — Хіба я прийшла за цією щоденною подачкою? Я ж тебе породила, я ж життя тобі дала, я ж вигодувала тебе материнським молоком — як же ти смієш таке говорити?!”

У Геннадія не було й краплини синівського почуття, він ошаленів і закричав на матір:

“Скільки я випив вашого материнського молока? П’ятеро чи шестеро відер? Завтра ж куплю десять відер молока, привезу вам — спасибі за те, що вигодували мене. Куплю весь той одяг, що зносив у дитинстві, тільки не коліть очі...”

Ось до якої страшної безсердечності, цинізму доходить людина, яка в роки дитинства й отрочтва не пізнавала серцем світу.

Утвердження мудрої — строгої, вимогливої — материнської любові в душі молодої, недосвідченої матері — це одне з дуже важливих завдань педагога-вихователя. З матерями, в яких народились маленькі діти, я бесідую на тему “Як любити дитину”. Червоною ниткою через ці бесіди проходить думка: в рідній матері дитина мусить серцем своїм пізнавати людину. Пізнання серцем материнських тривог, турбот, горя є тим першим віконцем у навколишній світ, яке ми, дорослі, мусимо відкрити в дитячій душі. Я вчу матерів: не дайте відчути, зрозуміти дитині своїй, що вже існуванням своїм вона приносить вам, батькам, невимовну радість. Спустошує, спотворює дитяче серце те, що син ваш чи донька знають у дитинстві єдину радість — радість одержання, радість споживання матеріальних і духовних благ, радість ласки, турбот батьківських і материнських. Пам’ятайте, що коли в житті дитини тільки *ця радість*, вона виростає страшним егоїстом, мати для неї

буде зайвим клопотом, вона ждатиме смерті матері як позбавлення від клопотів і турбот.

І в дошкільні і в молодші шкільні роки ми разом із матір'ю й батьком дбаємо про те, щоб найголовнішим джерелом дитячої радості була турбота про іншу людину — перш за все про матір, батька, бабусю, дідуся. Ще до вступу в школу кожна дитина закладає Сад Матері — вона саджає плодови дерева й виноград для матері, батька, бабусі, дідуся. Тільки праця для людини утверджує в серці дитячому найдорожчу в світі для неї людину — матір. Тільки праця для радості найдорожчої людини породжує чутливість серця, і дитина серцем своїм починає *відчувати поруч з собою Людину*.

Кілька разів протягом року ми відзначаємо *Материнське свято*. В усякому разі цих свят — материнських — далеко більше, ніж свят, що влаштовуються для радості дітей. Дні материнських . свят—це дні одухотвореної високими людськими почуттями праці. Семи-, восьми-, дев'яти-, десятирічні діти в ці дні саджають дерева й виноград, доглядають за Садами Матерів, а в пору дозрівання врожаю несуть плоди матері.

Я домагаюсь того, щоб у роки дитинства серце дитяче не раз стиснув біль від думки про те, що матері нелегко, що вона переживає тяжкі хвилини напруженої праці. Як досягти цього практично? Треба вміти відкрити очі дитини на материнську працю. Хай осмислить дитина, як нелегко матері в холодну зимову пору вставати вдосвіта, йти на зміну на тваринницьку ферму, годувати й доїти корів. Хай кілька разів дитина встане одночасно з матір'ю — задовго до світанку, хай піде з нею на ферму; побачить, як нелегко працювати, і в серці її утвердиться співчуття, і бажанням своїм вона знатиме межу. В поєднанні з особистою працею для матері оце *відкривання очей* на материнську працю є, як показує досвід виховної роботи, справжньою цілющою водою для тих школярів, які через надмірну материнську любов не знають, звідки що береться.

Процес виховання має багато граней, і однією з цих граней — дуже важливою — є *обмеження бажань*. Якщо вдатися до образного порівняння,

то з багатозвучному симфонічному оркестрі обмеження бажань є тією скрипкою, під звучання якої настроюються всі інші музичні інструменти, а якщо немає цієї скрипки, то немає й дивного звучання всього оркестру, отже, відсутня найкрасивіша, найстрункіша в світі гармонія — гармонія Людини. Обмеження бажань — це та сторона пізнання серцем навколишнього світу, завдяки якій струни цієї гармонії чутливо відгукуються на звучання чужих сердець. Без обмеження бажань немає справжнього емоційно-етичного виховання, серце дитини стає грубим, товстошкірим.

Обмеження бажань — це нерви моєї педагогічної системи. І найчутливіший з тих нервів закладається в сім'ї — ще тоді, коли дитина не вчиться в школі. Дуже багато доводиться працювати над тим, щоб сім'я навчила дитину відмовитись від якогось блага в ім'я матері — її здоров'я, спокою, відпочинку, радощів. Я домагаюсь того, щоб дитині *захотілося* відмовитись від блага. Досвід переконує, що пробуджувати це сердечне бажання дитини треба якраз у ранньому віці — до 9—10 років. Якщо в цей час нічого не зроблено для облагороджування дитячих бажань, то пізніше нічого не зробиш, серце почне кам'яніти, в ньому утвориться маленька крижинка бездушності, яка пізніше може перетворити все серце в крижаний мішок.

Обмеження бажань починається з того, що дитина, турбуючись про здоров'я і спокій матері, стримується від гри, забав, які спричиняють шум, неспокій. Мати відпочиває, сиди тихенько, не порушуй тиші — поступово дитина звикає до того, що час відпочинку матері є годиною абсолютної тиші. Потім дитина починає брати на себе частину материнської роботи і турбот — з тим, щоб зберегти здоров'я матері і продовжити її відпочинок. Слова про любов до матері залишаються звуком пустим доти, поки все, що робитиме дитина для матері, не буде пройнято хвилюючою думкою про її здоров'я, про те, щоб мати не виснажувалась від непосильної праці.

Великий виховний вплив на душу дитини має обмеження бажань у дні свят, коли матері хочеться не тільки відпочити, а й провести час серед своїх

товаришів по роботі. Я вчу дітей: у дні свят беріть на себе материнську роботу. Якщо треба залишитись дома, щоб дати можливість матері відпочити, піти до клубу, залишитись, пам'ятайте, що мати ночей не досипала біля вашої колиски.

Обмеження бажань у шкільні роки, в учнівському колективі загострює чутливість дитячого серця. За самою природою своєю обмеження бажань є активною діяльністю в ім'я блага людини, є найяскравішим виявленням поваги до людини і турботи про неї. У практиці виховної роботи обмеження бажань виливається в різноманітну діяльність.

В одних випадках дитина створює матеріальні цінності або віддає свої цінності товаришеві чи дорослій людині. Уміти віддати — це велике душевне благо, без якого людина не може піднятися й на перший щабель моральної культури. Від вихователя залежить уміло визначити життєві обставини, за яких це душевне благо увійде в дитячі серця. Найголовніше тут — щоб у дітей виникло щире хотіння обмежити свої бажання, щоб сердечний порив збуджувався власною совістю.

Це було в третьому класі. Діти вже кілька місяців збиралися поїхати на екскурсію по Дніпру. Колективно вони заробили сімдесят карбованців. Грошей вистачало на проїзд автомашиною до Канева й назад. Та ось у класі трапилось нещастя: один з школярів, Коля Д., упав з дерева й зламав ногу. Лікарі побоювались, що пошкоджена не тільки нога, а й хребет: хлопчикові треба було не менше року лежати в ліжку. Він видужав би швидше, якби придбати спеціальну коляску для прогулянок на свіжому повітрі. Коляска ж коштувала багато — дев'яносто карбованців. У Колі не було батька, мати заробляла в колгоспі луже мало, бо була хвора, й не мала такої суми.

“Що робити? Невже ми поїдемо без товариша?” — запитували діти, дивилися мені в очі, ждали поради і відповіді.

“Думайте самі,— відповів я.— Але залишати товариша одного в біді — нечесно. Кожен із вас хай уявить себе на його місці: ви лежите хворі, а

товариші поїхали — веселяться, розважаються. Уявіть собі, як це важко переживати...”

Діти порадились і прийшли до мене з рішенням:

“Не поїдемо. Нас мучитиме думка, що ми залишили товариша в біді. Заробимо ще двадцять карбованців і купимо коляску. Йде весна, літо — хай Коля видужує. А на екскурсію поїдемо через рік. Щоб усім колективом. Щоб ніхто не залишився вдома”.

Боляче було відмовитися від омріяної в усіх деталях подорожі, від ночівлі в степу під літніми зорями, від поїздки по морю... Але цей біль розвіювався благородною радістю: ми робимо добро для людини. Важко переоцінити значення цього вчинку в житті дітей, їхні серця стали чутливими до тонких людських переживань.

Коли через кілька тижнів у сім'ї їхньої вчительки сталося горе, діти серцем відчули, що для неї найдорожче те, щоб про горе ніхто не говорив ні слова, щоб не висловлювалося співчуття і т. д. Діти берегли серце вчительки. Вони не завдавали їй зайвого клопоту своєю успішністю й поведінкою. Досить було вчительці сказати: треба зробити ось так і так,— як діти спільними зусиллями бралися за діло й добивалися того, щоб учителька була задоволена ними.

З особливою увагою я вчу дітей обмежувати свої бажання в тих випадках, коли перед ними — найтонші відтінки духовного життя людини; тонкі, складні переживання, прагнення; ледве помітні для іншої людини горе, сум'яття, тривога. Я вчу дітей бачити, розуміти, відчувати душевний стан людини з таких тонких, непомітних з першого погляду рисочок, як тривожні, схвильовані очі; ледве помітне тремтіння голосу; загальна пригніченість, втрачена життєрадісність. Вважаю, що вчити дітей читати в очах, у голосі, в ході душевний стан людини, збагачувати серце дитяче чуйністю до найтонших відтінків трепетання душі — це, образно кажучи, один із найгостріших і найніжніших інструментів нашої педагогічної культури.

Як же вчити дітей відчувати серце людини? Це залежить від вашої сердечної чутливості, від того, яке місце у вашому духовному житті займають діти. З перших же днів шкільних буднів я вчу дітей читати почуття в очах, у душі, в голосі, в усій особистості людини. Я вчу дитину дивитися широко відкритими очима на світ, пильно, уважно вдивлятися; вслухатися в те, що не виражається словом.

Тихого весняного ранку ми йдемо на околицю села. Тут працюють колгоспниці, проривають буряки.

“Дивіться, діти, — говорю я своїм вихованцям, — серед оцих дванадцяти колгоспниць є жінка, що перенесла страшне горе: чотири її сини, чоловік, два брати й сестра загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Минуло багато років з того часу, як душу жінки обпалив цей страшний вогонь війни. Здавалося б, давно мушили загоїтися рани серця, але ні, ці рани ніколи не заживуть. Горе наклало незгладну печать на душу жінки, його можна прочитати в очах, якщо серце твоє чутливе. Ми працюватимемо сьогодні разом з жінками — допоможемо їм проривати буряки. Ваші очі зустрічатимуться з очима кожної жінки — зумійте прочитати це невимовне горе. Але пам'ятайте, діти, що людське серце, в якому живе страждання, вимагає великої обережності й любові. Прочитайте в серці жіночому горе так, щоб жінка не відчула, що ви цікавитесь нею. Немає в людській мові таких слів, щоб виразити співчуття цьому горю. Немає такого пам'ятника, який би увічнив велику материнську стійкість і страждання. Є єдине священне місце, в якому може жити це горе,— в людському серці. Хай же ваші серця будуть чутливі, хай мова ваших сердець буде виразна й чиста”.

Кілька годин ми працюємо поруч із жінками, і всі мої діти прочитали горе в материнських очах, відчули його своїм серцем. Очі жінки-героїні потрясають дітей. Світ, людина відкривається перед ними такою гранню, якої вони до цього часу не могли уявити. Ці очі посміхаються, зустрічаючись з дітьми, що щебечуть про свої маленькі справи, але й крізь люблячу

материнську усмішку діти бачать затамоване горе: воно наклало незгладний відбиток на кожну рисочку обличчя.

Додому діти йдуть урочисті, принишклі. Не одна дитина того дня, прийшовши зі школи, тривожно вдивлялася в материнські очі і, помітивши ледве вловимі турботу, хвилювання, запитала: “Що з тобою, мамо?”.

А через кілька днів, у неділю, ми зустріли в полі старого-старого дідуся. Він кудись ішов із маленьким букетом польових квітів.

“Дивіться, діти,— говорю я хлопчикам і дівчаткам, — які в нього печальні, зажурені очі. На душі в нього таке горе, що нічим його не розвієш...”.

Сідаємо під стогом сіна, ждемо, — може, дідусь повертатиметься. Години через три він повертається, а очі такі ж печальні.

“Подумаємо, діти, куди пролягала дорога, якою йшов і повернувся дідусь. До сусіднього села. Не до самого села, а ген, туди, на околицю, де кладовище. Куди він міг нести букет польових квітів? На могилу дорогої для нього людини. Тільки туга за дорогою людиною може так опечалити очі людини. Хто ця людина — син, дочка чи дружина — ми ще не знаємо, але це так, інакше бути не може”.

Наступного тижня, теж у неділю, ми знову бачимо нашого дідуся. У нього такі ж печальні очі, але в них більше урочистої задумливості, ніж тиждень тому. Тепер ми вже остаточно переконуємося в тому, що дідусь пішов на кладовище в сусіднє село.

“Бачите, діти, в букеті — пурпурова троянда? За народною традицією, пурпурову троянду підносять коханій, дружині. Значить, щотижня дідусь носить букет на могилу покійної дружини...”.

Діждавшись повернення дідуся, ми йдемо на кладовище в сусіднє село, знаходимо могилу з пурпуровою трояндою. Читаємо напис на пам’ятникові, пересвідчуємося, що дружина дідуся померла чотири роки тому. У суботу ввечері, напередодні того дня, коли дідусь носить щотижня букет на могилу дружини, ми несемо великий букет троянд — пурпурових, червоних, жовтих,

оранжевих, блакитних — і кладемо його біля куща бузку, посаженого дідусем, мабуть, у рік смерті дружини. Повертаємося, сідаємо біля дороги, якою щонеділі крокує дідусь. Проводжаємо його — цього разу він несе букет польових квітів і бузку — і з нетерпінням ждемо повернення. Нас хвилює: що відчує, подумає, переживе дідусь, побачивши наші троянди. Ось він наближається до нас. Його очі — світлі, задумливі, він дивиться на нас, і в очах його ми бачимо хвилювання і вдячність. На мить він зупиняється, хоче щось сказати нам, але мовчить, посміхається і йде тихою, легкою дорогою додому.

“Тепер йому навіть іти легше...” — говорить хтось із дітей.

Ми познайомилися з дідусем; ця людина порадувала дівчату своїм щирим і трохи дитячим захопленням. Виявилось, що Петро Опанасович — лікар-пенсіонер — кохається у квітах і пташках. Дома у нього справжня теплиця, в якій він цілу зиму вирощує квіти, щоб у неділю віднести букет на могилу дружини.

Ця вірність, відданість пам'яті найдорожчої людини потрясли моїх дітей. Перед ними відкрилися незнані, невідомі їм раніше куточки людського серця.

“Ось як треба любити людину — як Петро Опанасович”, — з почуттям захоплення говорили діти.

З кожним днем діти все більше розуміли мову серця цієї прекрасної людини. Особливо велику, хвилюючу радість переживали діти тоді, коли в очах у Петра Опанасовича спалахував вогник захоплення красою — природи, квітів, дерев, людського благородства. Як маленька дитина, радів Петро Опанасович квіточці шипшини, бузку, яблуні в тріскучий січневий мороз. Він умів досягти того, що гілочка розцвітала саме в той день, коли йому потрібно було. У маленькій діжечці у нього росла вишенька. Тижнів за два до Нового року він приносив її з морозу в теплицю, і дерево вкривалося рясним білим цвітом напередодні новорічного свята. Захоплення красою, любов до життя — ці почуття, випромінювані його очима, пробуджували в

найпотаємніших куточках дитячих сердець настільки сильну чутливість до мови серця, що діти навчилися читати в очах людей добро і байдужість, радісне, світле, оптимістичне світосприймання і тупу безсердечність.

Чим чутливішими, сприйнятливішими ставали діти до серця Людини, тим глибше утверджувалася у них чутливість до власного серця, до власних думок, почуттів, переживань. Відчуваючи найтонші відтінки людських почуттів в серцях людей, які їх оточують, діти пізнавали, знаходили ці відтінки у власних серцях. Захоплення красою людяності пробуджувало гордість за власні людяні вчинки, утверджувало почуття особистої гідності. Відраза й непримиренність до зла в іншій людині робили гострим, вимогливим, непримиренним погляд у самого себе, в своє власне серце, на свою поведінку.

Одного разу ми йшли до лісу. Якраз напередодні пройшов великий дощ, і ми побачили край дороги маленький дубок із розмитим, оголеним корінням. Дерево ще не померло, зеленіло, але завтра воно неодмінно помре, якщо зараз, у цю хвилину не прикрити коріння вогкою землею. Ми відклали прогулянку до лісу. Троє наших учнів пішли до села за лопатами — землі треба наносити багато. А ми сиділи біля деревця і ждали. Пекло сонце, корінці пересихали на наших очах, нам здавалося, що вже й листочки в'януть. Хтось із дівчаток знайшов дві палки, встромив їх у землю, на палки повісив хустку, щоб затінити деревце від пекучих сонячних променів. Саме в цю хвилину повз нас пройшов дорогою до лісу чоловік. Дітей вразили його очі: вони побачили в них тупу безсердечність, байдужість. Він на хвилю зупинився біля нас: ніяк не міг второпати, для чого закривають діти листя від сонця. Під його поглядом діти знітилися (“Мені стало страшно, коли він дивився на мене”, — говорила маленька синьоока Валя, коли ми прийшли до лісу).

“Цей чоловік—ой, який страшний... Він уже натворив багато зла й ще натворить. До лісу пішов з сокирою за поясом. Що він робитиме сокирою? Мабуть, дерева рубатиме...”

Товариші принесли лопати, оголене коріння закрили землею, дубок врятовано. Ми пішли до лісу. Перше, що ми почули, ввійшовши в тінь дубів і лип,— це стукіт сокири. Злий чоловік таки рубав дерево—діти не помилились. Ми пішли на стукіт сокири і скоро побачили спітнілого, без сорочки чоловіка — він поки що рубав пеньок, щоб дістатися до стрункого дубка. Діти сказали чоловікові: якщо ви не підете зараз же додому, ми покличемо лісника. Чоловік вилаявся, кинув сокиру... Так і пішов лаючись додому, а сокира лежала під дубком. Ми взяли її, повертаючись з лісу. Кілька років вона служила нам: ми завжди брали сокиру в туристські походи, рубали сушняк для вогнища.

Теплого сонячного вечора ранньої осені я читав у шкільному саду. Раптом до мене прибігли Валерій П. і Петро К. В їх очах я помітив тривогу. Тремтячими від хвилювання голосами вони розповіли мені:

“Біля річки, там, де глибокий вир, сидить бабуся. Ми підійшли близьенько, та вона не помітила нас. В її очах — відчай. Таких очей ми ще ніколи не бачили. У неї якоесь страшне горе. Треба скоріше рятувати бабусю”.

Разом із хлопцями я пішов на берег річки. Упізнав стару жінку — це була бабуся Марина. Місяць тому вона поховала чоловіка. Знав я, що в житті своєму бабуся зазнала великого горя: в роки війни на фашистській каторзі в Німеччині загинула її єдина донька. Вона працювала на металургійному заводі. Товариші її, що повернулися з фашистської каторги, розповіли: 17 річній Катрусі обпалило лице гарячим металом, випалило очі, вона три дні ще лежала, конаючи від страшного болю; тут же, на заводі, вона й померла...

Ми наблизились до бабусі Марини, та вона мов нічого не чула й не бачила. В її очах я побачив таку тугу, безнадію, відчай, що мені стало страшно за долю бабусі. Я підійшов до жінки, взяв її за руку. Це, здавалось, не було для неї несподіванкою. Як мале дитя, пішла вона за нами до хати, мовчки лягла в постіль, мовчки пила чай, який ми приготували їй. Я серцем своїм відчув: треба, щоб бабуся заговорила, вилила своє горе, заплакала — їй стане легше. І вона розповіла нам про свою страшну самотність, про те, що

нічого у неї в житті не залишилось. Згадувала дочку, чоловіка. Про події тридцятилітньої давності говорила так, ніби це було вчора. Коли з очей бабусі полилися сльози, я полегшено зітхнув...

Ні на один день не залишали ми бабусю самотньою. Щодня приходили на її тихе подвір'я. Не набридали співчутливими словами — взагалі ми уникали цих слів. На подвір'ї бабусі Марини діти заклали Сад Матері — посадили кілька десятків яблунь, виноград, черешні. Бабуся була дуже рада, що на подвір'ї, і в хаті щодня чути дитяче щебетання. Вона сказала дітям:

“Це ваше подвір'я, ваш сад, живіть тут все літо”.

Діти побудували зелений клас, читали книги; стежку до річки обсадили вишнями, спорудили маленьку купальню...

Пізнання серцем людського серця — перша умова повноцінного морального виховання дитини. Це також найголовніша умова самопізнання й самовиховання. Людина не може виробити своє власне “я” інакше як не через ставлення до інших людей, через спілкування з ними. Як писав К.Маркс, щоб виробити самосвідомість, “людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитись до самого себе як до людини” (Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.23 — С.62).

Ставлення до себе як до людини... В цьому — я глибоко переконаний, що це так,— перед вихователем розкривається тисяча секретів виховання,— якщо він збагне, як утвердити у свого вихованця ставлення до себе як до людини. Це як— передусім у мудрості відчувати серцем іншу людину.

Друкується за виданням:

Сухомлинський В.О. Моя педагогічна система: [З неопублікованої книги „Педагогічна культура”] // Радянська школа – 1988. - №6. – С.87–91; №7. – С. 79-84; №8. – С. 87-91; №9. – С. 86-91.

ЙТИ ВПЕРЕД!

Між педагогічною теорією і живим повсякденним досвідом школи помічається розрив, який я назвав би унікальним. Цей розрив можна назвати ілюстративністю: десятиліттями доводиться, що те чи інше положення, висловлене таким-то вченим, є правильним. Задля цієї мети в школах проводяться експерименти, в науково-дослідних інститутах списуються гори паперу і на полиці архівів кладуться дисертації.

Механічне, бездумне втілення теоретичного положення у факт практичного досвіду — з єдиною метою довести істинність цього положення — призводить до спустошення живої думки вчителя, перетворює його на байдужого ремісника, вихолощує з нашої педагогічної праці серцевину, її душу — неповторність життєвих явищ, народження нового в духовному житті наших вихованців, стосунках між людьми у нашому суспільстві й між дітьми особливо.

Розрив між теорією і практикою призводить до формального “перенесення” досвіду. На практиці це відбувається так. Почув директор: у якійсь школі є новий методичний прийом — скажімо, коментоване письмо. Одразу ж посилає вчителя: поїдь, подивись, будемо запроваджувати досвід у себе. Поїхав учитель, побував на уроках, записав, як це робиться. Приїхав, скликали засідання педагогічної ради, розповів. І одразу ж у всіх класах починають впроваджувати коментоване письмо. Але біда: нічого не виходить. У переважної більшості вчителів, виявляється, значна кількість учнів не може впоратися з темпом роботи, який необхідний для коментованого письма (висловлюючись простіше — добра половина не вміє писати). Замість того, щоб розібратися, що необхідно для застосування і розвитку ідеї досвіду, учителі й директор роблять поспішний висновок, що досвід не годиться.

Цей формалізм породжує жахливе явище: у педагогічну творчість проникає мода. Сьогодні модно захоплюватися липецьким досвідом, завтра -

ростовським. Сьогодні модно говорити про роботу без другорічників, завтра — про високу вимогливість. Нещодавно я зустрів учителя із сусіднього району. Питаю:

“Чим ви живете?”. “У нас лютує липецький досвід, — відповів він. - Якщо в тебе на уроці директор або інструктор не побачив жодного липецького методу — то начувайся”.

Зустрічаюсь із цим учителем через півтора року.

“Липецький досвід, — говорить він, — пережили. Прийшла нова біда — технічні засоби навчання. Стогнуть усі від цих “засобів”. Я пішов на урок, розповідаю про романтизм, а інспектор запитує: чому немає технічних засобів? Переписали б, — радить, — на листочок визначення романтизму і пропустили через епідіаскоп... Та нічого, — не журиться вчитель. — Пережили липецький досвід, переживемо і технічні засоби”.

Ось воно, зло нашої педагогічної діяльності. Механічне пересадження досвіду компрометує і передовий досвід, і ті зерна педагогічної теорії, що з нього народжуються, без яких просто неможливе удосконалення педагогічної майстерності. Теорія залишається джерелом, яке живить педагогічну майстерність до того часу, поки вона живе в досвіді, у повсякденній праці. Що означає - теорія живе в досвіді? Те, що вона збагачується життям, удосконалюється, життя шліфує у ній нові грані й відкидає застаріле. Допоки теорія живе у , досвіді, утверджуючись у творчій індивідуальній праці тисяч і тисяч педагогів, вона розвивається. Якщо цього немає, якщо теоретичні положення уявляються як щось вічне, незмінне, що підходить для будь-яких життєвих обставин, — відбувається закостеніння, теорія стає мертвою догмою.

Тридцять два роки я працюю в школі й тридцять два роки намагаюсь осмислити теоретичні висновки з практики А.С.Макаренка. Він близький мені духом практичної роботи, своєю нетерпимістю до пустослів'я і базікання, сміливістю педагогічного завзяття. Немає іншого педагога-практика, якого б я так любив і поважав, як А.С.Макаренка. Я люблю його за

гуманність — щирі, вимогливу гуманність, за глибоку віру в людину, за те, що він у важкі роки становлення радянської школи врятував сотні людей і своїм досвідом довів, що радянська педагогіка — воістину гуманна педагогіка. Для мене він не якийсь недосяжний взірець, а мій друг, соратник у боротьбі за людину.

Читаючи його праці, я мовби розмовляю з ним. Вдивляючись, вдумуючись у бурхливий потік життя, я починаю помічати й усвідомлювати, окремі його теоретичні положення застаріли й були помилковими вже тоді, у час становлення цієї унікальної педагогічної системи.

Коли б А.С.Макаренко прожив більше, якби він побачив нові тенденції і процеси нашого соціалістичного життя, він сам би визнав помилковість окремих своїх теоретичних положень. В усякому разі, він ніколи не погодився б і не змирився б із тим, що його ім'я перетворюють на якусь ікону. Я ще раз — з болем — кажу про те, що бездумне намагання втілити в життя буквально всі теоретичні висновки із системи А.С.Макаренка, прагнення довести, що усе в цій системі є правильним, а той, хто з цим не погоджується, — єретик, завдає великої шкоди насамперед самій педагогічній системі А.С.Макаренка, применшує роль усього, безумовно, цінного і неминущого, що в ній є.

Догматичний підхід до теоретичних положень А.С.Макаренка робить ведмежу послугу формуванню теоретичного мислення педагогів-практиків, особливо вихованню педагогічної молоді. Багато досвідчених учителів, багато мислячих студентів, які вступають до педагогічного вузу за покликанням (передусім під впливом майстра-педагога, який навчав їх у школі), остаточно розчарувались у педагогічній теорії, розчарувались так, що вже і не сприймають живого, розумного слова. Швидкоплинне життя вносить мудрі корективи до теорії, і це однаково важливо знати і практикам, і теоретикам. Мислячого учителя не можна виховати на догматизмі.

Доречно пригадати слова Гете: “Значно легше знайти помилку, ніж істину. Помилка на поверхні, і її помічаєш одразу, а істина захована в

глибині, і не кожен може відшукати її”. Тридцять два роки я шукав у педагогічній системі А.С. Макаренка не помилки, а істини, і мій скромний досвід, усе, що зроблено, є результатом пошуку істин не тільки у А.С.Макаренка, але і в інших педагогів. І якщо разом з істиною відкрились і помилки, то такою є діалектика педагогічної діяльності.

Якими б мудрими не були міркування, які “скорочують нам досліди швидкоплинного життя”, вони не можуть підмінити власного мислення педагога, бо сфера нашої творчості — це жива людина, її душа, і з чужою думкою до цього тонкого і чутливого матеріалу нашої праці підходити не можна. “Наполягати, щоб хтось дав тобі готові думки, — говорив Януш Корчак, — це доручити іншій жінці народити тобі дитя. Є думки, які необхідно самому народжувати в муках, і саме вони найцінніші”. Я тисячу разів переконувався, що це так.

Читаючи твори А.С.Макаренка, я завжди відчуваю живе дихання тих днів. То були дні напруженої суспільної, політичної, ідеологічної боротьби проти сил старого світу за перемогу соціалізму в усіх сферах життя. Природно, що ця боротьба не могла не накласти свого відбитку на зміст, на ідейну спрямованість педагогічних праць А.С. Макаренка. Соціальний елемент у педагогіці вип’ячувався в ті дні особливо яскраво, і це, на мій погляд, привело А.С.Макаренка до деяких помилкових тверджень, до соціологічного “анкетування” низки педагогічних проблем.

Педагогічна система А.С.Макаренка охоплює багато сфер виховного процесу, його теоретичні висновки стосуються багатьох проблем і питань шкільного виховання. Ця стаття присвячується критичному аналізу проблеми колективу і колективізму.

Я певен, що у перші 12-15 років після Великої Жовтневої соціалістичної революції педагогічна теорія у вирішенні проблеми колективу зробила незрівнянно вагомий крок, ніж у наступні роки. Н.К.Крупська, А.В.Луначарський, П.П.Блонський, П.М.Лепешинський, С.Т.Шацький, А.П.Пінкевич, М.М.Пістрок - кожне з цих імен нагадує нам блискучі

сторінки педагогічної мудрості, що визріла на основі багатого досвіду. Якщо узагальнити теоретичні положення цих педагогів, то перед нами постане струнке вчення про колектив. Видатні педагоги, чиї імена я назвав, розглядали виховання у колективі як гармонію інтересів суспільства і особистості, підкреслювали виняткове значення колективу як засобу всебічного розвитку особистості, застерігали від небезпеки стадного виховання, яке неминуче породжує егоїзм вершителя долі колективу — вождизм, бонапартизм, сп'яніння від влади над людьми. У педагогіці першого пореволюційного десятиліття я бачу справжній зв'язок теоретичних положень шкільного виховання з філософією і соціологією, а саме: теоретична педагогіка того часу всіляко підкреслювала, що найвищою метою виховання є людина.

Але потім поступово став здійснюватися поворот: за колективом перестали бачити людину. На педагогічну тканину почали нашаровуватися філософські та соціологічні істини — істини дуже хороші, правильні, які, проте, нічого спільного з вихованням не мали або мали до нього дуже опосередковане відношення. Так сталося із відомими словами Маркса: “Тільки в колективі індивід отримує засоби, які дають йому можливість всебічного розвитку своїх задатків, і, відповідно, тільки в колективі можлива особиста свобода”. Тут ідеться не про колектив у нашому сучасному розумінні, а про суспільство, про відносини, засновані на суспільній власності. Догматичне перенесення філософських понять про виробничі сили у сферу шкільного виховання призвело до того, що “тільки в колективі” стало якимось заклинанням, колектив почав уявлятися педагогам як мета, а будь-яке твердження, що йшло врозріз цій думці, вважалось ерессю.

У статті “Мета виховання” А.С.Макаренко цілком однозначно підкреслює, що колектив має бути першою метою нашого виховання. Це твердження прекрасно узгоджувалося з положенням про те, що людина - це гвинтик.

Звідси, на мій погляд, бере початок те тупцювання на місці, яке всіх нас сьогодні так пригнічує. Я поділяю тривогу і незадоволення Ф.Ф.Корольова, висловлені ним під час обговорення проблеми “колектив і особистість” у відділенні теорії та історії педагогіки нашої Академії: “Останні 20 років не просунули вперед теорію виховання у колективі. Усі ці роки ми в основному займалися коментуванням, пропагандою ідей і досвіду А.С.Макаренка, розмовами з їх приводу, ігноруючи той факт, що життя іде вперед і що одними цитатами А.С.Макаренка, якими б вони не були вдалими, не можна обґрунтувати наші пропозиції і рекомендації школі”.

Переніши тлумачення про роль колективу зі сфери суспільно-політичної у педагогічну, А.С.Макаренко не міг не припуститися й інших помилкових тверджень. Виховну функцію колективу він вбачав у тому, що “колектив має свої органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність, а якщо нічого цього немає, то нема і колективу, а є лише натовп або збіговисько”. Залежність, підпорядкованість, керівництво — усі ці елементи колективу А.С. Макаренко вважає головним джерелом його виховної сили. Зосередження на організаційній структурі, на вмінні керувати й підпорядковуватися, на вирішальній ролі активу як провідної сили колективу — усе це поступово гіпертрофувалось у працях багатьох коментаторів А.С.Макаренка. Уміння керувати і підпорядковуватися, уміння бути активним стало розглядатися як самоціль і на практиці призводило і зараз призводить до потворних наслідків: у колективі виділяються, з одного боку — керуючі базіки, пустодзвони, і з іншого — невиразна сіра “маса”. Одні перебувають постійно в активі, інші — тільки підкоряються.

У пошуках найбільш хитромудрої системи залежності, підпорядкування, керівництва, управління багато хто з вихователів, які вважали себе послідовниками А.С.Макаренка, за організаційним галасом втрачають моральний сенс діяльності колективу.

Діяльність безвідносно до того, яка це діяльність, — стала розглядатися як кінцева мета, як показник активності, дієздатності колективу. Чим би не був зайнятий колектив — аби тільки була діяльність і тільки б це було цікаво — до таких гірких наслідків спричинило механічне перенесення функції колективу зі сфери суспільно-політичної у сферу дитячу. Багато хто з керівників шкіл і комсомольських діячів турбуються тільки про те, щоб у колективі була хоча б подоба діяльності. Звідси — гонитва за все новими і новими формами вираження “активності” колективу. Всілякі клуби вихідного дня на перший погляд створюють враження самостійності, насправді ж учитель перетворюється на няньку, котра піклується про те, щоб 16-річним не було нудно.

Механічне перенесення функцій колективу зі сфери суспільно-політичної у сферу педагогічну перетворило колектив на якусь грізну силу, що стоїть над гвинтиком-особистістю. А.С.Макаренко вважав, що в разі конфлікту між особистістю і колективом “перевага інтересів колективу має бути доведена до кінця, навіть до нещадного кінця, і лише у цьому випадку буде справжнє виховання колективу і окремої особистості”. Ця рекомендація щодо дитячого колективу призводить до небезпечних наслідків і за своєю суттю є глибоко помилковою, я сказав би — непедагогічною. Вона, ця рекомендація, таїть у собі тенденцію зламати волю особистості, знищити людину. Досвідчені вихователі ніколи не послуговуються цією вказівкою. Не нещадний кінець є засобом вирішення конфлікту між особистістю і колективом, а розумне, тактовне мудре проникнення вихователя духовний світ людини, вміння зрозуміти найтонші порухи її душі, вміння згладити конфлікт, не доводячи до нещадного кінця. Але А.С.Макаренко в теорії не припускав цього, він був рішуче проти парної педагогіки — по суті він недооцінював роль особистості вихователя.

У визначенні колективу А.С.Макаренко на перший план висуває, що в ньому є органи, повноваження, відповідальність, підлеглість, керівництво, взаємозалежність. Багато років я думав над цим визначенням і дійшов

висновку, що воно непедагогічне. Воно збіднює багатогранність шкільного життя. Колектив – це співдружність однодумців, співдружність громадська, ідейна, трудова, творча, у яку кожен щось вносить для збагачення її духовного життя і з якої кожен щось бере для повноти свого особистого духовного , життя, для повноти свого щастя. Педагогічне визначення колективу - в цьому понятті має бути врахований той реальний факт, що у школі є безліч колективів, що так званий первинний колектив і так званий загальношкільний ніяк не можуть відтворити всього багатства стосунків, багатства інтересів і запитів школярів. Я глибоко переконаний, ще не первинний колектив класу, а інші колективи відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку особистості. Що ж стосується так званого загальношкільного колективу, то тут ще треба подумати, чи є такий колектив, і взагалі, чи можливий він?

“Тільки створивши єдиний загальношкільний колектив, — писав А.С.Макаренко, — можна розбудити у дитячій свідомості могутню силу громадської думки як регулюючого і дисциплінуючого виховного фактора”.

Багато років я намагався створити загальношкільний колектив. І чим дужче прагнув цього, тим яскравіше виступала на перший план тенденція — колектив для колективу, діяльність заради того, щоб були керівництво, підпорядкування, взаємозалежність. Вдалось домогтись того, що старші виховують молодших (наприклад, старшокласники керують гуртками молодших школярів, комсомольці — вожаті піонерських загонів). Але я не наважусь сказати, що у свідомості дітей — учнів молодших класів — вдалося утвердити думку про те, що вони члени загальношкільного колективу. Рівень розвитку наймолодших і найстарших, їхні інтереси, запити — все це настільки відрізняється, що, правду кажучи, висновок про існування загальношкільного колективу є великою натяжкою. Є багато, можна сказати, спільних точок зіткнення духовного світу, скажімо, учнів I-II і III-IV класів, III-IV і V-VI, VI- VII-VIII. Колектив може існували лише за наявності спільних духовних запитів, інтересів, потреб.

Досвід переконує, що найбільш життєздатними є колективи дітей одного віку – наприклад, учнів I-II, - IV, III-IV, V-VI, VI-VIII, IX-X класів, до того ж характер спільності, характер їхньої активної діяльності дуже різноманітний. Є колективи, це на перше місце виступає громадянська, ідейна співдружність. Це піонерські загони, піонерська дружина, комсомольська організація. В других колективах дітей об'єднує спільний інтерес до технічної творчості, в третіх — до сільськогосподарського дослідництва, у четвертих — до захоплення музикою, літературою. Чим старший учень, тим вагомніше місце в його духовному житті посідає участь у колективі, де основна увага відводиться поглибленому вивченню тієї чи іншої галузі науки — це науково-предметні гуртки. Є колективи, у яких громадські інтереси тісно переплітаються з інтелектуальними, творчими. У нашій школі наприклад, є понад 80 найрізноманітніших колективів, які об'єднують 570 учнів. Кожен є членом 2-3, а іноді і 4 колективів. Саме вони відіграють вирішальну роль у розвитку задатків і здібностей, у становленні покликання, у самовихованні учнів вирішальними внутрішніми спонукальними стимулами, які надихають життя цих колективів, є не органи керівництва, не повноваження, не підлеглість і керівництво, а багатство духовного життя, повнота інтересів, взаємний обмін духовними надбаннями.

Виховання буде якимось неповноцінним, якщо ці колективи стануть метою виховання. Мета виховання — людина, всебічно розвинена особистість, колектив — засіб виховання. Кожен бере активну участь у кількох колективах, і десь неодмінно розквітає його активність і він досягає вершини творчості, можливої для його віку.

Життя показало нежиттєздатність організаційної структури колективу, заснованої виключно на підпорядкуванні й керівництві, на тенденції: колектив — мета виховання. Багато років і теоретики-педагоги, і ми, грішні, придумували, чим же повинен займатися . такий орган загальношкільного колективу, як учком? Які тільки функції для нього не вигадували — і нічого не вийшло. Чому виявився нежиттєздатним цей орган загальношкільного

колективу? Тому що занадто вже неприродними були зв'язки, що поєднували в єдине ціле малюка-першокласника і випускника-десятикласника. Щтучне “хитросплетіння” цих зв'язків — одна з причин великого зла шкільного виховання — я б назвав це зло осячими вухами виховного задуму. Ця нарочитість виховних “заходів” — учень відчуває, що ось зараз його починають виховувати. Як би не намагався учитель сховати осячі вуха виховного задуму за кучерявою зачіскою педагогічної мудрості, вони все одно стирчать. Особистість перетворюється на шахову фігурку, яку переставляє гравець-вихователь, а оскільки це все-таки не фігурка, а жива людина, то їй дуже боляче і образливо, що нею грають. Я знаю багато шкіл, де старші піонери — учні VII-VIII класів — шефствують над жовтенятами, готують їх до вступу в організацію юних ленінців. Це була б дуже добра справа, коли б вона була просякнута сердечністю, душевністю. Але вся біда в тому, що ніяких духовних, емоційно-естетичних, сердечних зв'язків між старшими і молодшими немає, вони - чужі одне одному люди. Піонери відчувають, що класний керівник посилає їх до жовтенят тільки тому, що це потрібно для виховання. З таким самим пустим, байдужим серцем часто йдуть піонери і комсомольці шефствувати над старими та інвалідами. Все це результат того, що діяльність вигадується зумисне для виховання, і діти це відчувають.

Штучність сплетінь, вигаданих для “внутрішніх зв'язків” у загальношкільному колективі, породжує фальш і показуху, розбещує юні серця. Згідно з виховним задумом педагога, на фоні загальношкільних стосунків обов'язково повинні здійснюватися гарні вчинки, за які слід хвалити, захочувати. Ось тут і починається найпотворніше. В одній школі на перерві до вчительки IV класу прийшла її учениця. Вона принесла знайдені на підвір'ї 20 копійок: можливо, знайдеться той, хто загубив гроші. Вчителька розхвалила дівчинку перед класом, про неї написали у загальношкільній стінгазеті, передали про «шляхетний» вчинок у шкільному радіожурналі... Через кілька днів до вчительки прийшли дві її учениці: вони

принесли загублені кимось гроші: одна — 10 копійок, інша — 15 копійок. Учителька цього разу не похвалила дівчаток, ніхто про їхній вчинок не дізнався. Дівчатка ходили похмурі, невдоволені. Вони спитали в учительки: “Чому ж про нас не написали в газеті? І в радіожурналі - ні слова”. Виявилось, що дівчатка віддали вчительці свої гроші: вони просто хотіли купити похвалу.

Прагнення будь-якою ціною забезпечити діяльність загальношкільного колективу часто призводить до того, що старшокласники “розчиняються” в масі молодших дітей, учителі залучають їх до праці, яка за своїм характером занадто дитяча. Так, у багатьох школах всі учні - від I до X класу – займаються однією і тією ж справою, наприклад, збирають насіння акації. Це неминуче породжує інфантилізм, затримує моральний і розумовий розвиток юнаків і дівчат.

На особливу увагу заслуговує теоретичне положення А.С.Макаренка, у якому засуджується так звана парна педагогіка. Він вважав, що впливати на окрему особистість найсильніше можна, тільки впливаючи на колектив, членом якого є ця особистість (“принцип паралельної дії”). Сила впливу колективу незаперечна. Однак протиставляти “паралельну дію” прямому впливові педагога на вихованця — це по суті заперечувати педагогіку. Мене завжди дивувало й дивує зараз: чому А.С.Макаренко прийшов до такого протиставлення в теорії? Адже своєю практикою він часто сам собі суперечив, зводячи нанівець це дивне протиставлення, це недооцінювання особистості педагога. Описаний у “Педагогічній поемі” блискучий прийом людської довіри, виявленої Карабанову, — це ж і є парна педагогіка. Подібних прикладів можна було б навести чимало. Вони свідчать про непослідовність А.С.Макаренка у теоретичних висновках.

Яким би сильним інструментом не був вплив колективу на особистість — цей інструмент не є всемогутнім. Більше того, саме тому, що цей інструмент сильний, гострий, часто-густо він виявляється дуже небезпечним не тільки в руках невігласа, але і в руках досвідченого педагога. Чим

успішніше він застосовується, чим глибше проникає він у серце, тим більша небезпека “перегнути палицю”, перетворюючи громадську думку колективу на засіб розправи над людиною.

Але бувають і цілком протилежні явища. Цей найгостріший інструмент раптом відмовляє, колектив стає на бік того, на кого хотів би вплинути вихователь. Це буває часто у тих випадках, коли, намагаючись піддати колективному осуду поведінку чи провину одного учня, вихователь не враховує якихось найтонших душевних порухів, якихось спонукальних мотивів, а колектив бачить, відчуває це. Так, для того, щоб впливати на особистість через колектив, вихователь нерідко намагається досягнути повної відвертості особистості перед колективом, він наполягає: розкажи все, колектив повинен знати все. Але підлітки, юнаки і дівчата якраз і не хочуть “вивертати душу”, і в цьому колектив їх підтримує.

Фальшивим шляхом прямує виховна сила колективу дуже часто у тих випадках, коли вихователю вдається досягти показного, формального осуду одного учня колективом: учні думають одне, а говорять інше, побоюючись втратити прихильність вихователя. Знаходяться балакуни і демагоги, які виступають від імені всього колективу. Вони роблять вигляд, що буцімто засуджують товариша, а самі по суті знущаються над вихователем і над колективом. Так колектив роз’їдається з середини страшною виразкою — лицемірством, показухою. Так виростають молоді люди, готові говорити що завгодно.

Бездумно дотримуючись “принципу паралельної дії”, багато вихователів забувають, що колектив — це не щось невиразне й абстрактне, а живі люди, особистості. Духовний світ колективу, його переконання, переживання — це надзвичайно складна річ. Погляд вихователя на колектив як на інструмент, що знаходиться у нього “під рукою” і завжди “придатний до використання”, якраз й ігнорує всю складність його духовного світу.

Поділяючи творчі висновки А.С.Макаренка про роль колективу, багато вихователів не усвідомлюють великої небезпеки, яка криється у ньому як

силі, що впливає на особистість. Небезпека ця полягає в тому, що кілька учнів — так званий актив — часто нав'язують свою думку колективові, а “маса” з ними мовчазно погоджується.

А.С.Макаренко категорично стверджував, що в “Радянському Союзі не може бути особистості поза колективом і тому не може бути особистої долі і особистого шляху до щастя, протиставлених долі і щастю колективу”. У цьому твердженні мене завжди дивували абстрактна постановка питання про “щастя колективу” і протиставлення колективного життя життю особистості. Зовсім не відповідає дійсності те, що особистість формується, розкривається тільки в колективі, що не може бути особистості поза колективом. Духовний світ колективу і духовний світ особистості формуються завдяки взаємному впливові. На особистість здійснює величезний вплив колектив, але і колективу нема, якщо немає багатогранного, духовно багатого світу особистостей. Що таке “щастя колективу”? Воно неможливе, якщо не буде щасливою кожна людина. А особисте щастя — це річ винятково складна, виникає вона не тільки в колективі. Багатство індивідуального світу, повнота особистого духовного життя, розкриття, розквіт здібностей, таланту, покликання, особистий успіх у творчій праці, задоволення одвічної і невичерпної потреби людини в людині, любов, дружба, повторення себе в дітях — ось що таке особисте щастя, і якщо його немає, то не може бути і щастя колективу. Я не згоден з тим, що колектив може замінити те, чого не вдалося людині досягти у побудові особистого щастя.

Людина — найбільша цінність, людина понад усе — це переконання з кожним роком дедалі глибше проникає у свідомість вихованців. Посилюється почуття власної гідності, загострюється чутливість до виховного впливу ззовні. Людина дедалі більше живе думками, почуттями, серцем. Ще тоншими, відчутнішими стають ті системи людського організму, які пов'язані із сприйманням найтонших засобів виховного впливу на душу — слова, краси. Мистецтво виховання словом набуває у наші дні виняткового значення; невміння виховувати словом, впливати словом на

колектив і особистість стає великою бідною, бо через це невміння грубіє душа. У наш час чимдалі ширшим стає той духовний світ людини, у який немає права втручатися ніхто, тим паче колектив. Виставлення напоказ цього світу перед колективом, “вивертання душі” — усе це призводить до тяжких наслідків.

Від культури, мистецтва, такту вихователя величезною мірою залежить уміння визначити ту сферу приватного світу, куди втручання колективу неприпустиме. Це ставить абсолютно нові завдання перед вихователем як у справі формування духовного світу колективу, так і у вихованні особистості. І ось у зв'язку з цим великого значення набуває саме те, про що А.С.Макаренко говорив з такою зневагою, - “парна педагогіка”. Я маю на увазі безпосередній вплив вихователя на духовний світ особистості. Я міг би навести багато яскравих прикладів, які переконливо свідчать про те, що коли б не мудрий вплив особистості педагога на духовний світ вихованця, колектив нічого не міг би зробити. Я знаю десятки людей, котрих буквально врятувало мистецтво “парної педагогіки”. Мистецтво індивідуального впливу на людину набуває сьогодні великого значення у педагогіці. Дай Боже, щоб більше Дай Боже, щоб більше було вчителів, які володіють мистецтвом “парної педагогіки”.

Є цілий період у духовному житті вихованців (це навчання у I-II класах), коли колективу ще немає, він тільки створюється, і тут мистецтво безпосереднього впливу педагога на кожну особистість відіграє вирішальну роль. У цей період, створюючи колектив, педагог повинен потребуватися насамперед про виховання сердечної чуйності до духовного світу іншої людини — і з цієї якості поступово виростає чуйність колективу до особистості, нетерпимість до “копирсання у брудній білизні”. На власному досвіді я переконався, яке велике значення мають індивідуальні бесіди з учнями підготовчої і I-II класів, що мають на меті виховати сердечну чуйність до людей.

Як це важливо — навчати маленьких дітей за очима, рухами, мовою розпізнавати людське горе, гіркоту і тривогу, хвилювання сум'яття. Якщо не проводити цієї роботи, людина може вирости бездушним бовдуром. Зберіть тридцять таких бовдурів і перед вами буде “колектив”, але який? Це буде сліпа, бездушна сила, готова нещадно понівечити людину. Такі “колективи” є, на жаль, у школах. Тупа байдужість, безсердечність, емоційна товстошкірість — це надзвичайно сприятливий ґрунт для лицемірства демагогії. У таких “колективах” існують про людське око критика і самокритика, однак усе це блюзнірство.

З проблемами колективу тісно пов'язане виховання дисципліни. А.С.Макаренко неодноразово твердив, що дисципліна — це насамперед результат виховання. Нема сумніву, що однією із найважливіших якостей, які ми виховуємо в людині, є дисциплінованість. Але вважати дисципліну лише результатом виховання — це означає заплющити очі на те, що робиться в школі. Дисципліна — це передусім засіб виховання і лише потім — результат виховання.

У зв'язку з цим не можна не висловити сумнівів з приводу поглядів А.С.Макаренка на так звану “дисципліну порядку”. Про дисципліну порядку, тобто про елементарні, тривіальні норми і вимоги А.С.Макаренко неодноразово писав зневажливо. Справжньою дисципліною він вважав дисципліну боротьби і подолання (подолання чого? — конкретно про це А.С.Макаренко, на жаль, не пише, він застерігає від неправильного розуміння цієї дисципліни як дисципліни додання перешкод).

Мене завжди захоплювала та ідейна одухотвореність дисципліни, якої А.С. Макаренко добивався на практиці, але я ніяк не міг зрозуміти, чому він так висловлювався про дисципліну порядку. Зовсім незрозумілим також є і те, чому до макаренківської недооцінки дисципліни порядку коментатори приєднали гербартівське “придушення дикої жвавості, ломку ще не встановленої волі дитини”. Саме життя переконує, що починати слід із дисципліни порядку, і тут немає “придушення дикої жвавості”. Перш ніж

перейти до дисципліни боротьби і подолання (вірогідно, переборювання труднощів, у тому числі внутрішнього характеру, наприклад, власних лінощів), слід утвердити дисципліну порядку.

Мене вражало також уміле застосування А.С.Макаренком так званого “методу вибуху” — швидкої рішучої дії, своєрідного психологічного натиску. Проте, коли бути об'єктивним і послідовним, то що таке метод вибуху, як не “придушення дикої жвавості”? Із цього випливає, що не можна усе загалом заперечувати у Гербарта. Метод вибуху, яким користувався А.С.Макаренко, придатний до застосування у виняткових ситуаціях. У звичайній школі, на мій погляд, він неприпустимий або може бути великою рідкістю. На жаль, до цього методу вчителі звертаються дуже часто. Це призводить до того, що учні звикають до всяких “вибухів” та “вивержень”, і їх уже нічим не проймеш.

Дослідження ролі колективу у всебічному розвитку особистості — одне із найважливіших завдань теорії педагогіки. У доповіді, присвяченій проблемі “Колектив і особистість” у Відділі історії і теорії педагогіки АПН СРСР, Л.І.Новікова запропонувала такі можливі напрями дослідження цієї проблеми: дитячий колектив та навколишнє середовище; процес розвитку колективу, його структура; діяльність і спілкування у колективі; внутриклективні стосунки; управління колективом. Мені здається, що за умови обмеження тільки цими напрямками теорія колективу мало просунеться вперед. Усі ці напрями мало враховують процеси, що відбуваються сьогодні у суспільному і духовному житті нашого суспільства, у постійному збагаченні й ускладненні духовного світу особистості.

Мені здається, що слід спробувати створити посібник з теорії колективу для вчителів. У ньому, на мій погляд, треба відобразити усе багатство педагогічної думки першого післяреволюційного десятиліття — теоретичні висновки із багатої практики радянських педагогів, а серед них і А.С.Макаренка. Адже він не є якимось “оазисом” педагогічної думки у безмежній морській пустелі. За півстоліття радянської влади на нашій землі

розквітло багато талантів — треба з більшою дбайливістю узагальнювати їхню педагогічну мудрість.

Друкується за виданням:

В.Сухомлинський Йти вперед! // Освіта. – 2003. – 24-31 грудня. – С.6-7.

**ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА В.СУХОМЛИНСЬКОГО
В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВЧЕНИХ**

1. Головка М. Педагогічна система В.О.Сухомлинського – дитина, як унікальна особистість // Фізика та астрономія в школі. – 2004. - №1. – С.2-3.
2. Караковский В.А. Директор – учитель – ученик. – М.: Знание, 1982. – 96с.
3. Кваша Б.Ф. Воспитательная система В.А.Сухомлинского: Учеб. пособ. — К.; С.Пб., 1999. — 233с.
4. Мухин М.И. Педагогическая система В.А.Сухомлинского: традиции и новаторство: Моногр. – 2-е изд. испр. – Соликамск, 1999. – 370 с.
5. Розенберг А. Системний підхід у педагогіці В.О.Сухомлинського // Педагогіка і психологія . – 1998. - №3. – С.5-13.
6. Розенберг А.Я. Педагогіка В.О.Сухомлинського як цілісна виховна система // Педагогіка і психологія. – 2003. - №2. – С.11-19.
7. Рындак В.Г. Педагогическая система В.А. Сухомлинского // В.А.Сухомлинский и современная школа Урала, Сибири: Материалы рег. научн.-практ. конф. Ч.І. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2003. – С.17-42.
8. Рындак В.Г. Уроки Сухомлинского (издание второе, дополненное). – М.: Педагогический вестник, 2003. – 340 с.
9. Савченко О. Грані дидактичної системи В.О.Сухомлинського // Вісник АПН України. – К., - 1993. - №1. – С.91-96.
- 10.Салтанов Е.Н. Школоцентристская соціально-педагогическая система В.А.Сухомлинского // Среднее профессиональное образование. – 2005. - №5. – С.21-24.
- 11.Чабаненко В.А., Чернов Ю.В. О системном характере внутришкольного контроля в управленческой деятельности В.А.Сухомлинского // Филологический анализ: теория, методика, практика. Вып.4. – Херсон. – 1994. – С.32-39.

- 12.Юркевич В.С. Три кита системы В.А. Сухомлинского. – М., 1980. – С.59-72.

УКРАЇНЬСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО

З плином часу втілення творчого доробку Василя Сухомлинського в життя набуває все більшого розмаху, залучаючи до цього процесу дедалі ширші кола освітян.

Українська асоціація Василя Сухомлинського була заснована в листопаді 1990 року як добровільна громадська організація, покликана досліджувати й поширювати, впроваджувати в життя творчу спадщину вченого, а також передовий педагогічний досвід, сприяти підготовці й підвищенню кваліфікації педагогічної громадськості та батьків.

Головою Асоціації обрано академіка АПН України Олександру Яківну Савченко, вченим секретарем - кандидата педагогічних наук Михайла Яковича Антонця. Місце знаходження організації - м. Київ.

Асоціація виступає організатором проведення конференцій, семінарів, педагогічних читань, присвячених творчості Василя Сухомлинського, педагогічних конкурсів, особливо серед майбутніх та молодих учителів. Вона об'єднує викладачів, науковців, учительство, студентство з різних регіонів України.

Українська асоціація Василя Сухомлинського плідно співпрацює з Міжнародним товариством послідовників В.Сухомлинського, яке розглядає його гуманістичну педагогіку в загальноєвропейському контексті /Голова Товариства професор Христос Франгос /Греція/, вчений секретар - Е. Гартманн /Німеччина/. Штаб-квартира - м. Марбург/.

Українська асоціація Василя Сухомлинського при підтримці Міжнародного товариства сприятиме дальшому поширенню ідей педагога серед широких кіл освітян.

Основні напрями діяльності Асоціації:

- ✓ дослідження, творчий розвиток, поширення, практичне освоєння спадщини Василя Сухомлинського;

- ✓ активна підтримка досвіду творчої реалізації ідей В.Сухомлинського в Україні та за її межами, визначення шкіл, що працюють за його методикою, й робота у цьому напрямі;
- ✓ проведення педагогічних читань, наукових конференцій, симпозіумів, методичних занять, семінарів, курсів з метою поглибленого опанування актуальними питаннями педагогічної спадщини Василя Сухомлинського;
- ✓ співробітництво й співпраця з Міжнародним товариством послідовників В.Сухомлинського, іншими громадськими організаціями з метою розробки й реалізації спільних програм з творчого освоєння спадщини педагога;
- ✓ сприяння у підготовці та виданні повного академічного зібрання творів Василя Сухомлинського, його наукової біографії;
- ✓ науково-методична допомога педагогічно-меморіальному музею В.Сухомлинського /с. Павлиш/;
- ✓ підготовка щорічного збірника науково-методичних праць “Василь Сухомлинський і сучасність”;
- ✓ сприяння у створенні регіональних відділень Асоціації в Україні.

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

1970 р. - вулиця Шкільна в смт. Павлиші перейменована на вулицю В.О.Сухомлинського (постанова виконкому Онучинської районної ради від 12.10.1970 року № 42).

1971 р. - встановлена меморіальна дошка на будівлі Павлиської середньої школи.

1972 р. - при Павлиській середній школі відкрито музей В.Сухомлинського на громадських засадах.

1972 р. - відкриття пам'ятника В.Сухомлинському.

1974р. - відкрита меморіальна дошка на будівлі школи № 3 смт. Ува Удмуртської АРСР.

1975р. - відкрито державний педагогічно-меморіальний музей В.Сухомлинського (Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 лютого 1975 року № 85).

1977 р.- відкрита меморіальна дошка на будівлі Василівської восьмирічної школи Кіровоградської області.

1979 р. - ім'я В.Сухомлинського присвоєно школі № 4 м. Берліна.

1981 р. - ім'я В.Сухомлинського присвоєно Олександрійському педагогічному училищу Кіровоградської області.

1982 р. - відкрита меморіальна дошка на навчальному корпусі Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка.

1982 р. - встановлена меморіальна дошка на будівлі Онучинської середньої школи Кіровоградської області.

1988 р. - відкрито кімнату-музей В.Сухомлинського в Кіровоградському державному педагогічному інституті. Міністерством зв'язку УРСР випущено поштовий конверт із портретом В.Сухомлинського.

1989 р.- Ленінградським монетним двором виготовлено 2 настільні ювілейні медалі до 70-річчя від дня народження В.Сухомлинського.

Художником К.Левченком створено барельєф В.Сухомлинського. Створено міжнародне товариство послідовників В.Сухомлинського.

1990 р. - створено Українську асоціацію Василя Сухомлинського.

1991 р. - вулиця м. Калуша Івано-Франківської області названа ім'ям В.О.Сухомлинського.

1996 р. - в Українському коледжі №272 м. Києва відкрито музей В.Сухомлинського. Українському коледжу №272 м. Києва присвоєно ім'я В.Сухомлинського.

1998 р. - державним комітетом зв'язку України випущено поштовий конверт з портретом В.Сухомлинського. Ім'я В.Сухомлинського присвоєно дошкільному закладу №24 м. Кіровограда. В.Сухомлинському присвоєно звання почесного громадянина м.Кіровограда (посмертно).

**ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
В.СУХОМЛИНСЬКОГО**

пропонує відвідувачам:

- ✓ Оглядова екскурсія “Є імена, які зорею сяють...”
- ✓ Тематичні екскурсії для педагогів різних спеціальностей, батьків:
  - "В.Сухомлинський - співець рідної природи";
  - "Барви рідного слова";
  - "Трудове виховання - це і є гармонія трьох речей: треба, важко і прекрасно";
  - "Мудрість батьківської педагогіки";
  - "Серце віддаю дітям".
- ✓ Екскурсії для керівників шкіл та інших установ:
  - "Сходження до особистості";
  - "Керівництво - велике мистецтво".
- ✓ Екскурсії для дітей:
  - "Завітаємо в гості до Вчителя" (оглядова);
  - "Ми - маленькі казкарята" (з елементами складання творів - мініатюр, казок);
  - "Криниця Добротворця";
  - "Традиції Павлівської школи".
- ✓ Години спілкування з В.Сухомлинським (виховні години на морально-етичні теми, знайомство з творами Педагога).
- ✓ Читацькі конференції за творами В.Сухомлинського і книгами про нього.
- ✓ Зустрічі з педагогами, які працювали з В.Сухомлинським.
- ✓ Ювілейні зустрічі випускників.
- ✓ Районні педагогічні читання.
- ✓ Методичні об'єднання вчителів, вихователів дошкільних закладів.
- ✓ Науково - практичні конференції вчителів, студентів, семінари, диспути, круглі столи.

- ✓ Засідання клубів шанувальників спадщини В.Сухомлинського "Ми - сухомлиністи", "З поглядом у майбутнє".
- ✓ Спілкування гостей з юними сухомлинцями (у клубі "З поглядом у майбутнє").
- ✓ Тематичну виставку: "Невичерпне джерело".
- ✓ Роботу з архівними матеріалами.
- ✓ Перегляд хронікально-документальних фільмів "Учитель", "Серце віддаю дітям", "Роздуми про допитливість".
- ✓ Перегляд відеофільмів "Прекрасні миті зустрічей", "Допоки живуть учні - вчителі не вмирають", "Школа радості".

МУЗЕЙ ПРАЦЮЄ:

з 8.00 до 17.00

Перерва: з 12.00 до 13.00

Вихідні: субота, неділя.

Телефон: 8 (238) 9-72-03

8 (05238) 9-72-03.

Адреса: Державний педагогічно-меморіальний музей В.Сухомлинського,
вул. Сухомлинського, смт. Павлиш, Онуфріївський район, Кіровоградська
область. 28110

ЧИТАЛЬНА ЗАЛА ФОНДУ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Читальна зала Фонду В.Сухомлинського перебуває у структурі Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.Сухомлинського — національному галузевому книгосховищі педагогічної, психологічної та навчально-методичної літератури.

Читальна зала Фонду В.Сухомлинського - це наукова лабораторія з вивчення життя, діяльності і педагогічної спадщини видатного педагога, розвитку вітчизняної педагогічної науки, освіти і практики України.

Основою Фонду читальної зали є документи, подаровані родиною В.Сухомлинського.

Фонд В.Сухомлинського у читальній залі представлений:

книжковими виданнями:

- ✓ твори В.Сухомлинського;
- ✓ переклади творів В.Сухомлинського іноземними мовами;
- ✓ література про життя та діяльність В.Сухомлинського;
- ✓ статті В.Сухомлинського з вітчизняних періодичних видань (1943-2006 рр.);
- ✓ статті про життя та діяльність В.Сухомлинського з вітчизняних періодичних видань та виданих за кордоном;

фотодокументами:

- ✓ із родинної колекції Сухомлинських;
- ✓ із заходів, присвячених пам'яті В.Сухомлинського;

відеодокументами:

- ✓ документальні фільми про життя та діяльність В.Сухомлинського;
- ✓ документальні фільми про заходи, присвячені пам'яті В.Сухомлинського;
- ✓ колекцією пам'ятних монет і медалей, які пов'язані з

ювілейними датами В.Сухомлинського.

Довідково-бібліографічний апарат читальної зали Фонду
В.Сухомлинського:

- ✓ картотека, складена родиною В.Сухомлинського;
- ✓ алфавітний каталог творів В.Сухомлинського українською та російською мовами;
- ✓ алфавітний каталог книг, збірників та матеріалів конференцій, присвячених життю та діяльності В.Сухомлинського;
- ✓ алфавітний каталог творів В.Сухомлинського іноземними мовами;
- ✓ систематична картотека статей В.Сухомлинського про його життя і діяльність.

Усі документи читальної зали Фонду В.Сухомлинського також відображено у довідково-бібліографічному апараті ДНПБ України імені В.Сухомлинського

Читальна зала Фонду В.Сухомлинського надає послуги:

- ✓ документи користувачам Бібліотеки для роботи в читальній залі;
- ✓ бібліотечно-бібліографічного обслуговування наукових конференцій, нарад, семінарів, педагогічних рад, "круглих столів";
- ✓ підготовки тематичних бібліографічних списків літератури, присвячених В.Сухомлинському;
- ✓ виконує різні види бібліографічних довідок.

У читальній залі проводяться:

- ✓ тематичні книжкові виставки, присвячені життю та діяльності В.Сухомлинського;
- ✓ наукові семінари, “круглі столи”;
- ✓ екскурсії науковців, учителів, студентів, учнів;
- ✓ демонстрації відеофільмів.

Інформація про роботу читальної зали Фонду В.Сухомлинського щомісячно відображається на Web-сайті Бібліотеки.

ПЕРЕВІР ПРАВИЛЬНІСТЬ ВИКОНАНИХ ЗАВДАНЬ

Основні дати життя і діяльності В.О.Сухомлинського

28.09.1918 р. в селі Василівці Онуфріївського району Кіровоградської області (Олександрійський повіт, Херсонська губернія) народився В.О.Сухомлинський.

1926-1933 рр. навчався у Василівській семирічній школі.

1934 р. - вступив до Кременчуцького вчительського інституту.

1935-1938 рр. - працював учителем української мови та літератури у Василівській і Зибківській школах Онуфріївського району Кіровоградської області.

1936 р. - вступив на заочне відділення Полтавського педагогічного інституту на факультет української мови та літератури.

1938 р. – екстерном закінчив заочне відділення Полтавського педагогічного інституту.

1938-1941 рр. - працював учителем української мови та літератури і завідувачим учбовою частиною Онуфріївської середньої школи Кіровоградської області.

1941 р. - навчався на курсах у Військово-політичній академії в Москві. Брав участь у боях на Калінінському фронті.

1942 р. - тяжко поранений під Ржевом.

1942-1944 рр. - директор середньої школи в селі Ува Удмуртської АРСР.

1944-1948 рр. - завідувачий Онуфріївським райвно Кіровоградської області.

1948-1970 рр - директор Павлиської середньої школи Онуфріївського району Кіровоградської області.

1955 р. - захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук при Київському державному університеті ім.Т.Г.Шевченка.

1957 р. - обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР.

1958 р. - присвоєно звання заслуженого вчителя Української РСР.

1959 р. - делегат II з'їзду вчителів УРСР.

1960 р. - брав участь у роботі Всеросійського з'їзду вчителів.

Нагороджений орденом Леніна.

З 1960 р. - за кордоном перекладаються і видаються перші книги педагога.

1961 р. - у складі делегації працівників освіти Радянського Союзу відвідав Кубу.

1964 р. - на запрошення Міністерства освіти НРБ перебував у Болгарії.

1965 р. - у складі делегації працівників освіти Української РСР відвідав НДР. Нагороджений медаллю А.С.Макаренка.

1966 р. - учасник Міжнародної наради з проблем трудового виховання в Потсдамі (НДР).

1968 р. - делегат II з'їзду вчителів УРСР. Делегат Всесоюзного учительського з'їзду. Присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР.

2.09.1970 р. - помер і похований в смт. Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області. Ім'я В.О.Сухомлинського присвоєно Павлиській школі (Постанова Ради Міністрів УРСР від 4.09.70 р. № 470).

Відповіді до кросворду

Ключове слово – сердечність. 1. Совість. 2. Режим. 3. Гумор. 4. Природа. 5. Повторення. 6. Читання. 7. Малювання. 8. Оцінка. 9. Доброзичливість. 10. Оптимізм. 11. Наочність.

Відповіді на тестові завдання

1. в); 2. б); 3. в); 4. а); 5 б); 6. в); 7. г); 8. а); 9. б); 10. в); 11. в).